

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
З ПРОБЛЕМАТИКИ
“МОВИ НЕНАВИСТІ”

Анн Вебер

**НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
З ПРОБЛЕМАТИКИ
«МОВИ НЕНАВИСТІ»**

Анн Вебер

COUNCIL OF EUROPE   CONSEIL DE L'EUROPE

Київ
ТЮТЮКІН
2010

УДК 342.7
ББК 67.400.7
В-26

Вебер, Анн. Навчальний посібник з проблематики «мови ненависті»
В-26 / [пер. з англ. Східно-Європейського Інституту Розвитку; за
заг. ред. Павліченка О. М.] — К. : Тютюкін, 2010. — 96 с.

ISBN 978-966-97067-7-5

*Видання здійснене за фінансової підтримки програми
«Верховенство права» Міжнародного фонду «Відродження»*

Право на свободу вираження поглядів нерозривно пов'язане з обов'язками та відповідальністю та підлягає певним обмеженням, які визначені в пункті 2 статті 10 Європейської конвенції з прав людини, що передбачає, зокрема, і захист прав інших осіб. Визначення актів, які можна кваліфікувати як «мову ненависті», видається тим більш нелегким через те, що такий тип висловлювань не обов'язково містить чітко виражену ненависть чи якісь емоції.

На базі всіх текстів, які регулюють питання свободи вираження поглядів, а також на засадах прецедентної практики Європейського суду з прав людини та інших органів автор визначає певні параметри, за допомогою яких можна відрізнити висловлювання, які хоч і є до певної міри образливими, однак повністю захищені правом на свободу вираження поглядів, від тих, на які подібний захист не поширюється.

Висловлені в цьому виданні думки є суто авторськими і не обов'язково відображають погляди та офіційну позицію Ради Європи.

Оригінальний текст французькою мовою належить Раді Європи, переклад цього видання на українську мову здійснив Східно-Європейський Інститут Розвитку, який несе повну відповідальність за автентичність перекладу і підготовку української версії видання.

Всі права захищені.

Відтворення, зберігання у пошукових системах або поширення будь-якої частини цієї публікації у будь-якій формі та будь-яким способом — електронним (CD-Rom, Інтернет тощо), механічним, копіювальним, за допомогою записування та інших способів — можливо тільки за попереднім письмовим дозволом Директорату комунікації Ради Європи (publishing@coe.int).

*Видання французькою мовою: Manuel sur le discours de haine
(ISBN 978-92-871-6613-5)*

*Council of Europe Publishing: F-67075 Strasbourg Cedex
<http://book.coe.int> (ISBN 978-92-871-6614-2)*

УДК 342.7
ББК 67.400.7

ISBN 978-966-97067-7-5

© Рада Європи (Conseil de l'Europe), вересень 2009
© Видавництво «Тютюкін», 2010
© Східно-Європейський Інститут Розвитку, український переклад, 2010

Зміст

Передмова	5
I. Вступ	6
Конфліктуючі права та інтереси	7
Поняття «мови ненависті»	7
Критерії розпізнавання	9
II. Застосовні міжнародні правові документи	11
(А) Договори	11
(а) Договори Ради Європи	11
(б) Інші договори	12
(Б) Рекомендації та інші документи	13
(а) Рада Європи	13
(б) Організація Об'єднаних Націй	17
(в) Європейський Союз	19
(г) Організація з безпеки та співробітництва в Європі	20
III. Принципи, що постають з прецедентного права Європейського суду з прав людини	21
(А) Загальні принципи, що пов'язані з правом на свободу вираження поглядів (стаття 10 ЄКПЛ)	21
(Б) Висловлювання, на які поширюється стаття 17 ЄКПЛ	23
Дослідження справи № 1	29
(В) Обмеження, що накладаються на свободу вираження поглядів (пункт 2 статті 10 ЄКПЛ)	31
(а) Загальні зауваження	31
і. Загальний підхід Суду	31
іі. «Поле розсуду» держав-членів та контроль, який здійснює Суд	32
(б) Елементи, які бере до уваги Суд	34

i. Мета, яку переслідує заявник.....	34
ii. Зміст висловлювання, яке є предметом розгляду.....	36
iii. Контекст висловлювання, яке є предметом розгляду.....	38
Дослідження справи № 2.....	47
(в) Особливі випадки, які пов'язані з нападами на релігійні вірування.....	49
Дослідження справи № 3.....	53
IV. Елементи з інших джерел.....	55
Дослідження справи № 4.....	60
Додатки.....	62
Додаток I. Відповідні застосовні міжнародні та регіональні правові документи.....	62
Додаток II. Приклади національних заходів та ініціатив.....	79
Додаток III. Список ухвал та рішень, на які було зроблено посилання.....	87
Додаток IV. Тематичний покажчик.....	91
Додаток V. Словник вжитих термінів.....	93

Передмова

Мета цього навчального посібника — визначити, що охоплює собою поняття «мова ненависті», а також дати рекомендації тим, від кого залежить прийняття рішень, експертам та суспільству в цілому щодо критеріїв, які використовуються в практиці Європейського суду з прав людини в справах, пов'язаних з правом на свободу вираження поглядів.

Посібник підготовлено Комітетом експертів з розвитку прав людини під егідою Керівного комітету з прав людини з використанням його практичного доробку з проблематики *прав людини в багатокультурному суспільстві*. Автором цієї роботи є експерт з питань прав людини пані Анн Вебер, якій Рада Європи запропонувала підготувати цей навчальний посібник.

I. Вступ

Багатокультурним суспільствам притаманні розмаїття культур, релігій та способів життя. Інколи в цих суспільствах виникає потреба узгодження свободи вираження поглядів з іншими правами, такими як свобода думки, совісті та релігії, або з правом не бути підданим дискримінації. Процес узгодження цих прав може стати джерелом багатьох проблем, оскільки всі ці права є основними елементами того, що прийнято називати «демократичним суспільством».

Так, Європейський суд з прав людини (далі в тексті — «Європейський суд» або «Суд») підтвердив, що свобода вираження поглядів, гарантована статтею 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі в тексті — «Конвенція» або «ЕКПЛ»), «є однією з підвалин демократичного суспільства, однією з основних умов його прогресу та розвитку кожного індивідуума»¹.

Але хоч межі свободи вираження поглядів і є дуже широкими, однак за певних обставин видається необхідним встановлення обмежень на застосування цього права. На відміну від права на свободу думки (внутрішня свобода або *forum internum*), свобода вираження поглядів (зовнішня свобода або *forum externum*) не є абсолютним правом. Здійснення цієї свободи пов'язане з певними обов'язками та відповідальністю і підлягає певним обмеженням, що визначені у пункті другого статті 10 Конвенції, зокрема, обмеженням, які пов'язані із захистом прав інших осіб.

Європейський суд завжди стверджував, що він «особливо чітко усвідомлює гостру необхідність боротись з расовою дискримінацією у всіх її формах і проявах»². Так, у багатьох ухва-

---

¹ Справа «Хендсайд проти Сполученого Королівства» (*Handyside v. the United Kingdom*), ухвала від 7 грудня 1976 р., серія А, № 24, пункт 49.

² Справа «Єрсїлд проти Данії (ГС)» (*Jersild v. Denmark (GC)*), ухвала від 23 вересня 1994 року, серія А, № 298, пункт 30. Щоб підкреслити це твердження, Суд посилається у своєму рішенні в справі «Сьоро проти Франції» (*Seurot v. France (dec)*), № 57383/00 від 18 травня 2004 року на положення Європейської комісії проти расизму і нетерпимості, а якщо точніше, на «текст Резолюції (2002)8 Комітету міністрів про статут Комісії. Мета Резолюції — посилити дієвість Комісії, враховуючи необхідність проводити рішучі і послідовні заходи європейського рівня у боротьбі з такими явищами як расизм, ксенофобія, антисемітизм і нетерпимість».

лах Суду підкреслюється, що «толерантність і повага до рівної гідності усіх людей є підвалинами демократичного і плюралістичного суспільства. Тому в окремих демократичних суспільствах можуть бути визнані необхідними заборона або санкції стосовно всіх форм висловлювань, які пропагують, розпалюють, сприяють або виправдовують ненависть, викликану нетерпимістю (у тому числі релігійною), за умови, що усі "формальності", "умови", "обмеження" або "санкції" є пропорційними зазначеній законній меті»³.

Отже, виклик, який обов'язково постає перед владою, полягає у знаходженні правильного балансу між конфліктуєчими правами й інтересами.

Конфліктуєчі права та інтереси

Декілька прав, які однаковою мірою захищаються Конвенцією, можуть в даному випадку конкурувати одне з одним. Так, право на свободу вираження поглядів може бути обмеженим правом на свободу думки, совісті та релігії. Розглядаючи справи про нападки на релігійні вірування, Суд підкреслив, що дане питання пов'язане «з встановленням балансу між конфліктуєчими інтересами, які викликані здійсненням двох основних свобод: з одного боку, правом заявника повідомити суспільству свої погляди щодо певної релігійної доктрини, з іншого — правом інших осіб на повагу до їхньої свободи думки, совісті та релігії»⁴. За певних обставин свобода вираження поглядів може також загрожувати праву на повагу до приватного життя. І, нарешті, існує ризик виникнення конфлікту між свободою вираження поглядів і заборонаю всіх форм дискримінації у випадках, коли здійснення цієї свободи спричинює розпалювання ненависті в суспільстві і набуває ознак «мови ненависті».

Поняття «мови ненависті»

Незважаючи на часте використання терміна «мова ненависті», у нього немає єдиного загальноприйнятого визначення. Хоча більшість держав ухвалила закони про заборону висловлювань, які можна вважати «мовою ненависті», визначення цього явища у різних державах дещо різняться. В Рекоменда-

³ Справа «Гюндюз проти Туреччини» (*Gündüz v. Turkey*), № 35071/97, пункт 40, СЕДН 2003-ХІ та справа «Ербакан проти Туреччини» (*Erbakan v. Turkey*), № 59405/00, пункт 56, 6 липня 2006 року.

⁴ Справа «Айдін Татлав проти Туреччини» (*Aydın Tatlav v. Turkey*), № 50692/99, пункт 26, 2 травня 2006 року.

За визначенням Комітету міністрів, термін «мова ненависті» стосується всіх видів висловлювань, котрі поширюють, розпалюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм та інші види ненависті, викликані нетерпимістю.

ції Комітету міністрів Ради Європи № 97(20) про «мову ненависті» це словосполучення визначається так: «Під терміном "мова ненависті" слід розуміти всі види висловлювань, котрі поширюють, розпалюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм та інші форми ненависті, викликані нетерпимістю, в тому числі нетерпимістю, що виявляється у формі агресивного націоналізму та етноцентризму, дискримінації меншин і ворожого ставлення до них, а також іммігрантів та осіб, що за своїм походженням належать до іммігрантів». У цьому сенсі поняття «мова ненависті» поширюється на всі висловлювання, які спрямовані проти якоїсь однієї особи або якоїсь визначеної групи осіб.

Це означення можна знайти і в прецедентному праві Європейського суду, хоч Суд ніколи і не наводив чіткої дефініції. У деяких рішеннях Суду містяться посилання на «всі види висловлювань, котрі поширюють, розпалюють, сприяють або виправдовують ненависть, викликану нетерпимістю (в тому числі релігійною нетерпимістю)»⁵. Слід зазначити, що вищевикладене визначення є «автономним», оскільки Суд не вважає себе зобов'язаним керуватися класифікацією, що її дали національні судові інстанції. Відтак, у своїх рішеннях Суд іноді заперечує класифікацію, зроблену національними судами⁶, або, навпаки, визнає певні висловлювання як «мову ненависті», навіть якщо національні суди не згодні з цією класифікацією⁷.

Поняття «мова ненависті» охоплює велику кількість ситуацій:

- передовсім це розпалювання расової ненависті або, іншими словами, ненависті, направленої проти осіб або груп осіб з мотивів їхньої расової належності;
- це розпалювання ненависті з релігійних міркувань; до нього може бути прирівняне розпалювання ворожнечі на підставі відмінностей між віруючими та невіруючими;
- і, нарешті, відповідно до Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи про «мову ненависті», це розпалювання інших

⁵ Справа «Гюндуз проти Туреччини», пункт 40; справа «Ербакан проти Туреччини» (*Erbakan v. Turkey*), пункт 56.

⁶ Див., наприклад, справу «Гюндуз проти Туреччини». На відміну від національних судів, які визнали висловлювання позивача «мовою ненависті», Європейський суд не погоджується з їхнім рішенням (пункт 43).

⁷ Див. справу «Сюрек проти Туреччини» (*Sürek v. Turkey (GC)*), № 26682/95, ЕСЧР 1999-IV. Європейський суд вирішив, що мала місце «мова ненависті», однак внутрішньодержавні суди звинувачували позивача в сепаратистській пропаганді, вважаючи, що немає підстав обвинувачувати його у застосуванні «мови ненависті».

видів ненависті, викликаних нетерпимістю, «які виявляються у формі агресивного націоналізму та етноцентризму».

Хоча Суд ще не розглядав подібні питання, однак гомофобні висловлювання⁸ теж можна охарактеризувати як одну із категорій «мови ненависті».

Класифікація окремих висловлювань як «мови ненависті» тягне за собою певні наслідки. Так, згідно з Судом, «не може бути жодних сумнівів, що стаття 10 Конвенції не поширюється на певні висловлювання, які вважаються "мовою ненависті" і які можуть бути образливими для певних осіб чи груп осіб»⁹. З іншого боку, згідно з нещодавніми ухвалами Суду, необхідно взяти до уваги той факт, що деякі висловлювання відповідного характеру не можуть вважатися «мовою ненависті» при вирішенні питання про те, чи порушення права на свободу вираження поглядів є виправданим у демократичному суспільстві¹⁰. Поняття «мова ненависті», таким чином, дозволяє провести лінію розподілу між висловлюваннями, на які не поширюються стаття 10 Конвенції та право на свободу вираження поглядів, і висловлюваннями, які вважаються такими, що не містять «мови ненависті», а відтак потрапляють під захист права на свободу вираження поглядів.

Оскільки «мова ненависті» стала тим елементом, на який зважає Європейський суд, постає питання про те, коли саме висловлювання набуває ознак «мови ненависті». І як розпізнавати «мову ненависті» за відсутності чіткого визначення цього терміна?

Критерії розпізнавання

Встановлення фактів, які можна кваліфікувати як «мову ненависті», ускладнюється тим, що висловлювання подібного типу не обов'язково містять вислови, що виражають «ненависть» або емоції. «Мова ненависті» може бути замаскована у

---

⁸ Щодо цього питання див. звіт «Гомофобія та дискримінація на підставі сексуальної орієнтації у державах — членах ЄС, частина I — юридичний аналіз» (Агенція ЄС з основних прав), червень 2008 року; див. також Білу книгу про міжкультурний діалог, прийняту на 118-й сесії Комітету міністрів 7 травня 2008 року, пункт 133.

⁹ Справа «Гюндюз проти Туреччини», пункт 41.

¹⁰ Справа «Ергін проти Туреччини» (*Ergin v. Turkey*, No. 6), № 47533/99, пункт 34, 4 травня 2006 року.

висловлюваннях, які видаються, на перший погляд, раціональними та слушними. З іншого боку, аналізуючи відповідну літературу і принципи, присутні у прецедентному праві Європейського суду та інших органів, можна зустріти параметри для знаходження різниці між висловлюваннями, які хоч і є образливими за своєю природою, однак захищені правом на свободу вираження поглядів, та висловлюваннями, на які цей захист не поширюється.

II. Застосовні міжнародні правові документи

(А) Договори

(а) Договори Ради Європи

Хоч Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, і зокрема стаття 10, що гарантує свободу вираження поглядів, залишається незаперечним авторитетом, існують також інші ухвалені Радою Європи договори, які застосовують на розгляд. Європейська соціальна хартія в царині економічних і соціальних прав та Рамкова конвенція про захист національних меншин містять положення, що спрямовані забезпечити захист від усіх форм дискримінації. Переглянута Європейська соціальна хартія забороняє будь-яку дискримінацію за ознакою раси, кольору шкіри, релігії та національного походження. Держави — сторони Рамкової конвенції, яка забороняє дискримінацію за ознакою належності до національної меншини, зобов'язуються вживати необхідних заходів для забезпечення повноцінної та реальної рівності між представниками національних меншин та інших національностей, що складають більшість населення. Держави, які приєдналися до Рамкової конвенції, також намагаються сприяти толерантності та діалогу культур і вживати ефективних заходів задля забезпечення взаємоповаги, взаєморозуміння і співпраці між їхніми громадянами, незалежно від їх етнічної, культурної, мовної або релігійної належності.

Коли йдеться про поширення «мови ненависті» в мережі Інтернет, то тут особливо вагомим є Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність (Протокол був відкритий для підписання 28 січня 2003 р., набув чинності 1 березня 2006 р.), який присвячений питанням переслідування расистської і ксенофобної діяльності в комп'ютерних мережах. Кожна держава, яка є Стороною цього документа, зобов'язана вжити законодавчих та інших заходів, що необхідні для визнання відповідно до національних правових норм злочинами наступних дій, в разі, коли їх було вчинено з умислом та без відповідного на те права:

— поширення або інші форми відкритого доступу через комп'ютерні мережі расистських і ксенофобних матеріалів;

- зроблені через комп'ютерну систему погрози вчинити тяжкий злочин, який карається згідно з національним законодавством, проти (i) особи з причини її належності до групи, яка відрізняється за ознакою раси, кольору шкіри, національного або етнічного походження, а також віросповідання, якщо вони використовуються як привід для будь-якої з цих дій; або (ii) групи осіб, яка відрізняється за будь-якою з цих ознак;
- публічні образи через комп'ютерну систему (i) осіб з причини їх належності до групи, яка відрізняється за ознакою раси, кольору шкіри, національного або етнічного походження, а також віросповідання, якщо вони використовуються як привід для будь-якої з цих дій; або (ii) групи осіб, яка відрізняється за будь-якою з цих ознак;
- поширення або інші форми відкритого доступу через комп'ютерні мережі до матеріалу, який заперечує, значно мінімізує, схвалює або виправдовує дії, які є геноцидом або злочинами проти людства, як це визначено в міжнародному праві і як це визнано заключним та остаточним рішенням Міжнародного воєнного трибуналу, заснованого згідно з Лондонською угодою від 8 серпня 1954 року, або будь-якого іншого міжнародного трибуналу, заснованого відповідними міжнародними документами, юрисдикція якого визнана цією Стороною.

(б) Інші договори

Окрім документів Ради Європи, існують інші міжнародні або регіональні правові документи, які стосуються прав людини і мають безпосереднє відношення до питання про «мову ненависті»¹¹.

Свобода вираження поглядів закріплена в статті 19 Загальної декларації прав людини. Оскільки це є документ, що не має зобов'язуючої сили, право на свободу вираження поглядів було знову відображене та витлумачене в статті 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. У пункті 3 статті 19 Пакту зазначається, що дане право може підлягати певним обмеженням, «але тільки таким обмеженням, що встановлені законом і необхідні: (а) для забезпечення дотримання прав і поваги до репутації інших осіб; (б) для захисту національної безпеки або громадського порядку, охорони здоров'я або моралі».

---

¹¹ Повний текст даних положень і документів див. у Додатку I.

Серед документів міжнародного та регіонального рівнів в області прав людини чітко сформульовано на міжнародному рівні заборону пропаганди ненависті на підставі расової, національної або релігійної належності тільки в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (стаття 20, пункт 2) і на регіональному рівні — в Американській конвенції про права людини (стаття 13, пункт 5)¹². Так, згідно зі статтею 20 Міжнародного пакту, «будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинен бути заборонений законом», а статтею 13 Американської конвенції однозначно заборонена «пропаганда війни, а також національної, расової або релігійної ворожнечі, яка підбурює до незаконних дій проти будь-якої особи чи групи осіб на підставі їх расової належності, кольору шкіри, релігії, мови чи національного походження». Стаття 4 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації проголошує незаконною будь-яку пропагандистську діяльність, яка сприяє расовій дискримінації або розпалює її.

(В) Рекомендації та інші документи

(а) Рада Європи

Для гармонізації правових положень в законодавстві держав-членів Рада Європи використовує не тільки договори, а також і рекомендації, які хоч і не є документами, що наділені зобов'язуючим характером, але фактично виконують роль директив щодо політики і законодавства держав-членів. Таким чином Комітет міністрів має змогу рекомендувати державам-членам приймати законодавчі норми на підставі даних рекомендацій. У царині, яку ми розглядаємо, найважливішими є наступні рекомендації:

- **Рекомендація щодо «мови ненависті» 97(20)**, була прийнята Комітетом міністрів 30 жовтня 1997 року, містить визначення «мови ненависті»¹³, засуджуючи всі типи висловлювань, які розпалюють расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм і всі види нетерпимості. У ній також зазначається, що такі висловлювання мають потенційно більш серйозні наслідки в разі, коли вони поширюються через ЗМІ. Однак, згідно з даним документом, в національному

¹² Більш конкретно є стаття 3 Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього; у даній статті зазначається, що пряме і публічне підбурювання до геноциду визнається одним із караних вчинків згідно з Конвенцією.

¹³ Порівняйте з вищенаведеними визначеннями.

праві і практиці слід встановити чітку межу між відповідальністю автора висловлювань та відповідальністю ЗМІ з огляду на їх суспільну роль повідомляти інформацію та ідеї, які торкаються суспільно значимих питань (пункт 6 Додатку).

- У **Рекомендації 97(21) щодо ЗМІ і сприяння розвитку культури толерантності**, яка також була прийнята 30 жовтня 1997 року, зазначається, що ЗМІ можуть зробити значний внесок до подолання нетерпимості, сприяючи взаєморозумінню між групами, які належать до різних етносів, культур і релігійних традицій. Цільовою аудиторією рекомендації є різні суспільні групи, які мають змогу сприяти розвитку культури толерантності.
- І нарешті, в **Декларації Комітету міністрів про свободу політичних дебатів у ЗМІ**, яка була прийнята 12 лютого 2004 року, підкреслюється, що свобода політичних дискусій не передбачає свободи висловлювати расистські погляди або погляди, що розпалюють ненависть, ксенофобію, антисемітизм та інші види нетерпимості. Також зазначається, що не слід карати ув'язненням за наклеп і образу у ЗМІ, окрім випадків, коли це є вкрай необхідним засобом, що є пропорційним — у даному випадку — порушенню прав людини чи завданій шкоді репутації інших осіб, або пропорційним порушенню інших основних прав.

Парламентська асамблея є дорадчим органом Ради Європи, до складу якого входять парламентарі з національних парламентів держав — членів Ради Європи. Парламентська асамблея є розробником великої кількості ініціатив в області протидії розпалюванню ненависті, результатом яких було ухвалення текстів (рекомендацій або резолюцій), призначених для Комітету міністрів, урядів і національних парламентів.

- У Резолюції 1510 (2006) про **свободу вираження поглядів і повагу до релігійних вірувань** від 28 червня 2006 року Парламентська асамблея зазначає, що свободу вираження поглядів, яка захищається статтею 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, не слід обмежувати з огляду на надмірну чутливість окремих релігійних груп. З іншого боку, Парламентська асамблея нагадує, що «мова ненависті» по відношенню до будь-якої релігійної групи не сумісна з основними правами і свободами, гарантованими Конвенцією і прецедентним правом Європейського суду.

- У Рекомендації 1805 (2007) про богохульство, образи на релігійному ґрунті і «мову ненависті» по відношенню до певних осіб на підставі їхньої релігійної належності від 29 червня 2007 року Парламентська асамблея підтверджує необхідність запровадження кримінальної відповідальності за висловлювання, які містять заклики до ненависті, дискримінації чи насильства по відношенню до особи або групи осіб на підставі їх релігійної належності чи з інших причин. Асамблея вважає, що національним законодавством мають каратися лише ті висловлювання, які спричинюють серйозні та навмисні порушення громадського порядку і містять заклики до ненависті, дискримінації та насильства по відношенню до особи або групи осіб.

На запит Парламентської асамблеї Європейська комісія за демократію через право («Венеціанська комісія»), яка є дорадчим органом Ради Європи стосовно конституційних питань, підготувала попередню доповідь про законодавство європейських країн з питань богохульства, образ на релігійному ґрунті і розпалювання релігійної ворожнечі¹⁴. У цій доповіді Комісія зазначає, що релігійні групи, як і інші групи людей, повинні толерантно ставитися до публічних критичних висловлювань на свою адресу і до дискусій щодо їх діяльності, вчення і вірувань, якщо така критика не містить необґрунтованих умисних образ і не підбурює до насильства або до порушення громадського порядку чи дискримінації adeptів даної релігії. Комісія зауважує, що практично всі держави — члени Ради Європи прийняли закони проти розпалювання ненависті, у тому числі й релігійної ненависті, і тому їхнє законодавство теоретично забезпечує захист як свободи вираження поглядів, так і права на повагу до релігійних вірувань.

Окрім того, Рада Європи створила Європейську комісію проти расизму та нетерпимості (ЄКРН), місія якої полягає в боротьбі з расизмом і расовою дискримінацією в Європі в цілому в контексті захисту прав людини. ЄКРН готує значну кількість загальнополітичних рекомендацій для всіх держав-членів, в яких визначаються керівні принципи для розвитку національної політики та стратегії в різних областях. Комісія також публікує доповіді про ситуацію у кожній окремій країні. У Рекомендації № 7 про загальну політику Комісія визначає расизм як «переконання, згідно з якими можна зневажати особу або групу осіб або вважати особу чи групу осіб винятковою на підставі расової належності, кольору

¹⁴ Комісія прийняла цю доповідь під час своєї 70-ї пленарної сесії (16–17 березня 2007 року).

шкіри, мови, релігії, національності, національного або етнічного походження» і розглядає проблему расистських висловлювань:

- **Загальна рекомендація № 7 про національне законодавство в області боротьби з расизмом і расовою дискримінацією** вимагає від держав — членів Ради Європи ухвалити положення в кримінальному законодавстві, спрямовані боротись із певними расистськими висловлюваннями, тобто такими висловлюваннями, що підбурюють до насильства, ненависті або дискримінації, що містять публічні образи і наклепи чи погрози певній особі або групі осіб на підставі їх расової належності, кольору шкіри, мови, релігії, національності або національного чи етнічного походження. Також має бути встановлена кримінальна відповідальність за публічну пропаганду расистської ідеології або за публічне заперечення з расистськими намірами геноциду, злочинів проти людства чи воєнних злочинів. Крім того, публічне поширення з расистськими намірами матеріалів, що містять расистські висловлювання зазначеного вище типу, також має переслідуватись в кримінальному порядку. Комісія наполягає на тому, щоб подібні положення кримінального законодавства передбачали ефективні і справедливі санкції, які були б пропорційними та ефективно застерігали від вчинення подібних дій, а також передбачали б супровідні або альтернативні види покарання.

Більш того, з доповідей ЄКРН стосовно окремих країн стає очевидним, що всі країни Європи визнають необхідність боротьби з расистськими висловлюваннями, зокрема, через положення кримінального права. Однак впродовж останніх років Комісія зустрічається з аргументами, коли, посиляючись на свободу вираження поглядів, виправдовується відсутність дій у боротьбі з висловлюваннями расистського характеру — особливо, коли йдеться про покарання кримінального характеру. ЄКРН вважає, що право на свободу вираження поглядів має бути обмеженим задля боротьби з расизмом, зокрема, коли йдеться про права та репутацію інших осіб та про захист людської гідності жертв расизму. Такі обмеження, однак, повинні дотримуватись вимог, що містяться в статті 10 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в інтерпретації Європейського суду з прав людини. Комісія підкреслює важливість свободи вираження поглядів — однієї з підвалин демократичного суспільства — і необхідність гарантувати усі права людини, забезпечуючи баланс між конфліктуєчими правами.

Зазначаючи, що кількість промов расистського характеру впродовж останніх років не тільки не зменшилась, а навіть збільшилась, особливо у виступах політиків, 17 березня 2005 року Комісія ухвалила **Декларацію про расизм, антисемітизм і ксенофобію у політичних промовах**, у якій ЄКРП засуджує расистські висловлювання в політичних промовах і називає їх «морально неприйнятними». Крім того, 13 травня 2008 року, з нагоди чемпіонату Європи з футболу 2008 року, Комісія оприлюднила **Декларацію про боротьбу з расизмом у футболі**.

(б) Організація Об'єднаних Націй

Деякі положення наведених вище угод, особливо Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, були уточнені компетентними контрольними органами, тобто Комітетом ООН з прав людини і Комітетом ООН з ліквідації расової дискримінації.

- **Комітет ООН з прав людини, Загальний коментар № 10**, який був ухвалений 29 червня 1983 року, стаття 19 — свобода вираження поглядів, пункт 4:

«У пункті 3 підкреслюється, що здійснення права на свободу вираження поглядів пов'язане з особливими обов'язками і відповідальністю; тому дозволяються певні обмеження цього права заради захисту інтересів інших осіб або суспільства в цілому».

- **Комітет ООН з прав людини, Загальний коментар № 11**, який був ухвалений 29 червня 1983 року, стаття 20 — заборона пропаганди війни і розпалювання національної, расової або релігійної ненависті, пункт 2 (про узгодження статей 19 і 20):

«У статті 20 Конвенції зазначається, що законом забороняється пропаганда війни або пропаганда національної, расової або релігійної ненависті, яка закликає до дискримінації, ворожого ставлення або насильства. На думку Комітету, ці обмеження є цілком сумісні з правом на свободу вираження поглядів (у тій формі, як його формулює стаття 19), здійснення якого пов'язане з особливими обов'язками і відповідальністю. Пункт 1 забороняє пропаганду, що може викликати або викликала акт агресії або порушення громадського порядку (всупереч Статуту ООН); пункт 2 забороняє пропаганду національної, расової або релігійної ненависті, в якій міститься заклик до дискримінації, ворожого ставлення або насильства, незалежно від того, стосується мета такої пропаганди даної країни або не стосується... Для того, щоб стаття 20 мала позитивний ефект, потрібно прийняття закону, який би чітко зазначав, що така пропаганда суперечить інтересам громадськості, і передбачав би відповідне покарання у випадку його порушення».

- **Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації, Загальна рекомендація XV**, ухвалена 23 березня 1993 року, стаття 4 — організоване насильство на підставі етнічного походження:

«Комітет нагадує про Загальну рекомендацію VII, в якій пояснюється, що положення статті 4 є обов'язковими для виконання. Щоб виконати ці положення, держави-члени повинні не тільки прийняти відповідне законодавство, але також забезпечити його ефективне застосування. Оскільки погрози і насильство на расовому ґрунті тягнуть за собою інші подібні вчинки і створюють атмосферу ворожнечі, тільки невідкладне втручання може бути ефективною реакцією на дану проблему» (пункт 2).

«На думку Комітету, заборона розповсюдження ідей расової вищості або расової ненависті цілком сумісна з правом на свободу переконань і свободу вираження поглядів. Дане право викладене у статті 19 Загальної декларації прав людини і дослівно відтворене у статті 5 (viii) Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Зв'язок між цим правом та статтею 4 визначається в цій же статті. Здійснення громадянином даних прав пов'язане з особливими обов'язками і відповідальністю, які перераховуються у пункті 2 статті 29 Загальної декларації, зокрема заборона поширювати расистські ідеї, чому приділено особливу увагу» (пункт 4).

- **Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації, Загальна рекомендація XXX**, прийнята 1 жовтня 2004 року, Загальна рекомендація щодо дискримінації осіб, які походять з інших країн:

Комітет рекомендує державам вживати різних заходів задля протидії розпалюванню ненависті і насильства на расистських підставах, зокрема:

- вжити заходів для боротьби з ксенофобною поведінкою і ставленням по відношенню до негромадян, зокрема заходів для боротьби з розпалюванням расової ненависті і насильства; забезпечити чітке розуміння принципу недискримінації та його застосування в ситуації з негромадянами (пункт 11);
- вжити рішучих заходів у протистоянні приниженню, стигматизації, створенню стереотипів або упереджень щодо негромадян на підставі расової належності, кольору шкіри, етнічного або національного походження; особливо недопустимою є вищевказана діяльність з боку політиків, чиновників, працівників освіти і ЗМІ, у мережі Інтернет, інших електронних мережах та у суспільстві загалом (пункт 12).

(в) Європейський Союз

Віддзеркалюючи Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, Хартія Європейського Союзу про захист прав людини визнає свободу слова (стаття 11) і право не бути підданим дискримінації (стаття 21).

Боротьба з дискримінацією є однією з найважливіших сфер діяльності Євросоюзу, що відображено у стратегії боротьби Євросоюзу проти расизму.

В області боротьби з расизмом і ксенофобією **Пропозиція рамкового рішення Європейської Ради щодо боротьби з расизмом і ксенофобією** дотримується (положень) Спільної дії від 15 липня 1996 року, прийнятої Радою згідно зі статтею К.3 Договору про Європейський Союз. Щоб досягти більш тісної співпраці між судовою владою та іншими органами влади держав — членів ЄС в сфері захисту від правопорушень, пов'язаних із расизмом і ксенофобією, статтею 4 даної Пропозиції передбачено, щоб наступні вчинені навмисно дії кваліфікувались в законодавстві держав-членів як кримінальні правопорушення:

- (а) публічне підбурювання до насильства чи ненависті з расистських або ксенофобних мотивів, або інші види расистської або ксенофобної поведінки, які можуть завдати суттєвої шкоди відповідним особам або групам осіб;
- (б) публічні образи або погрози з расистських або ксенофобних мотивів особам або групам осіб;
- (в) публічне виправдання з расистськими або ксенофобними намірами злочинів геноциду, злочинів проти людства і воєнних злочинів (згідно з формулюваннями, що містяться у статтях 6, 7, 8 статуту Міжнародного кримінального суду);
- (г) публічне заперечення або применшення злочинів, визначених статтею 6 статуту Міжнародного воєнного трибуналу, заснованого згідно з Лондонською угодою від 8 серпня 1945 року, що може викликати порушення громадського спокою;
- (д) публічне поширення і розповсюдження брошур, фотографій або інших матеріалів, які містять расистські і ксенофобні висловлювання;
- (е) керівництво расистською або ксенофобною групою, підтримка такої групи або участь в її діяльності з метою долучитись до злочинної діяльності подібної організації.

Окрім того, у **Резолюції про право на свободу вираження поглядів і право на повагу релігійних вірувань** від 16 лютого 2006 року Європейський парламент особливо наголошує на тому, що «свобода вираження поглядів повинна завжди здійснюватись лише в рамках закону і має супроводжуватись відповідальністю та дотриманням прав людини, а також поважати релігійні почуття та переконання, незалежно від того, з якою релігією вони пов'язані — ісламом, християнством, юдаїзмом або будь-якою іншою релігією».

*(г) Організація з безпеки
та співробітництва в Європі*

Деякі зобов'язання держав — учасниць ОБСЄ мають безпосереднє відношення до питання боротьби з «мовою ненависті». Хоч держави — учасниці ОБСЄ неодноразово¹⁵ визнавали пріоритетний характер права на свободу вираження поглядів, однак вони також висловлювали свою глибоку відданість справі боротьби з «мовою ненависті» та іншими проявами агресивного націоналізму, расизму, шовінізму, ксенофобії, антисемітизму, а також пов'язаного з насильством екстремізму та випадків дискримінації за ознакою релігійної належності або вірувань, і підкреслювали, що сприяння терпимості та відсутність дискримінації впливатимуть на зменшення причин для виникнення «мови ненависті»¹⁶.

---

¹⁵ Див., наприклад, Акт засідання Конференції з людського виміру (Конференції з безпеки і співробітництва в Європі) у Копенгагені 29 червня 1990 р.

¹⁶ Рішення № 6 про толерантність та відсутність дискримінації (10-те засідання Ради міністрів, м. Порту, грудень 2002 р.).

III. Принципи, що постають з прецедентного права Європейського суду з прав людини

Узгоджуючи конфлікт між правом на свободу вираження поглядів з іншим правом, яке гарантує Конвенція, Суд має два шляхи його розв'язання. По-перше, застосовуючи статтю 17, Суд може прийняти рішення про те, що дане висловлювання не підпадає під захист Конвенції. Але він може також розглянути, чи були законними обмеження свободи вираження поглядів в світлі пункту 2 статті 10 Конвенції. Засіб, що фактично є «санкцією» або «обмеженням» свободи вираження поглядів, насправді не порушуватиме Конвенцію лише через те, що він перешкоджає цій свободі, якщо здійснення цієї свободи може зазнавати обмежень відповідно до умов, що визначаються в пункті 2 статті 10.

Отже, конфлікт між правами вирішується або через позбавлення даного висловлювання захисту з боку статті 10 відповідно до статті 17 Конвенції, або через примирення конфліктуючих прав з подальшим знаходженням балансу між представленими інтересами.

Слід детальніше пояснити обидва ці варіанти після того, як буде зроблено огляд загальних принципів, що їх Європейський суд застосовує відносно права на свободу вираження поглядів.

(А) Загальні принципи, що пов'язані з правом на свободу вираження поглядів (стаття 10 ЄКПЛ)

Свобода вираження поглядів, якій присвячена стаття 10 Конвенції, наділена особливим статусом у порівнянні з іншими правами, гарантованими Конвенцією. Справді, ця свобода є не лише наслідком демократії, вона формує та живить демократію. Демократія не може розвиватися або взагалі зникати без вільних дискусій і свободи висловлювати свої переконання.

Визначне місце, яке посідає свобода вираження поглядів, Європейський суд з прав людини підтвердив у рішенні у справі

«Хендісайд проти Сполученого Королівства», в якому Суд стверджує, що «свобода вираження поглядів складає одну із основних підвалин демократичного суспільства, одну з основних умов його прогресу та розвитку кожної особи», і також, згідно з формулюванням, яке відтоді регулярно використовується, «обмежувана пунктом 2 статті 10 свобода вираження поглядів пов'язана не лише з "інформацією" чи тими "ідеями", які сприймаються або ж розглядаються як необразливі або нейтральні, але також і з тими, які ображають, шокують або непокоять країну або якусь частину суспільства. Цього потребують плюралізм, толерантність та дух відкритості, без яких не може бути "демократичного суспільства"»¹⁷.

Свободі вираження поглядів і, зокрема, свободі ЗМІ відведене особливе місце в Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Однак здійснення права на свободу вираження поглядів завжди пов'язане з обов'язками і відповідальністю.

Сфера застосування статті 10 Конвенції є дуже широкою. Згідно з положеннями статті 10, правом на свободу вираження поглядів наділена «кожна особа» — як фізична, так і юридична — і це право передбачає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї. При цьому поняття «інформація» отримує розширене тлумачення: оскільки воно охоплює не лише достовірні факти та дані або питання загального інтересу, які відображені в друкованих ЗМІ, але також і фотографії, радіо та телевізійні програми. До того ж, Суд визнав, що дане право охоплює «свободу художнього самовираження — зокрема, свободу отримувати та передавати різного роду інформацію та ідеї культурного, політичного та соціального змісту»¹⁸, а також свободу поширювати інформацію комерційного змісту¹⁹. Крім того, стаття 10 також стосується не лише змісту інформації, але також і засобів передачі інформації, оскільки «будь-які обмеження, які стосуються засобів, обов'язково негативно впливають на право одержувати і передавати інформацію»²⁰.

Суд особливо наголосив на ролі преси в демократичному суспільстві, підкресливши, що:

«Ці принципи є надзвичайно важливими по відношенню до преси. Хоч преса і не повинна переходити встановлену межу, зокрема "в інтересах національної безпеки" або "для підтримання авторитету суду", на неї покладено обов'язок поширювати ін-

¹⁷ Справа «Хендісайд проти Сполученого Королівства», пункт 49.

¹⁸ Справа «Мюллер та інші проти Швейцарії», рішення від 24 травня 1988 року, серія А, № 133, пункт 27.

¹⁹ Справа «Markt intern Verlag GmbH v. Germany», рішення від 20 листопада 1989 року, серія А, № 165.

²⁰ Справа «Autronic AG проти Швейцарії», рішення від 22 травня 1990 року, серія А, № 178, пункт 47.

формацію та ідеї, що становлять суспільний інтерес. До завдання преси поширювати таку інформацію додається також право громадськості цю інформацію отримувати. Якщо б ситуація виглядала інакше, преса не змогла б грати роль "сторожового пса суспільства"²¹.

Суд також зазначає, що

«окрім іншого, свобода преси надає громадськості один з найкращих засобів ознайомитись з ідеями та вчинками політичних лідерів та оцінити їх. Якщо підсумувати, то свобода політичних дискусій є однією зі складових частин поняття демократичного суспільства, яке посідає чільне місце у всій Конвенції»²².

Суд вважає, що захист журналістських джерел інформації є «одним із наріжних каменів свободи ЗМІ»²³. Без такого захисту ЗМІ матимуть значно менше можливості надавати точну і достовірну інформацію.

І, нарешті, Суд визначив обов'язки та відповідальність особи, яка користується своїм правом на свободу вираження поглядів. Він вважає у зв'язку з цим, що право журналістів поширювати інформацію з тем, до яких привернуто увагу суспільства, захищається за умови, що журналісти роблять це щиро, без якогось умислу, спираючись на точні факти і надаючи «достовірну і точну» інформацію з дотриманням норм журналістської етики²⁴.

(Б) Висловлювання, на які поширюється стаття 17 ЄКПЛ

Стаття 17 Конвенції сформульована наступним чином:

«Жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитися як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких із тих прав і свобод, що викладені в цій Конвенції, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції».

Дане положення звернене не тільки до держав, але також і до всіх об'єднань, груп та окремих фізичних осіб. Тут не йде мова

²¹ Справа «*Observer та Guardian проти Сполученого Королівства*», рішення від 26 листопада 1991 року, серія А, № 216, пункт 59. Також див. справу «*Лінгенс проти Австрії*», рішення від 8 липня 1986 року, серія А, № 103, пункт 41.

²² Справа «*Лінгенс проти Австрії*», пункт 42.

²³ Справа «*Гудвін проти Сполученого Королівства*» (GC), рішення від 27 березня 1996 року, Збірник ухвал і рішень 1996-II, пункт 39.

²⁴ Справа «*Педерсен і Баадсгаард проти Данії*» (GC), № 49017-99, пункт 78, ECHR 2004-XI.

про додаткові обмеження викладених у Конвенції прав, навпаки, мета статті 17 Конвенції полягає у збереженні системи демократичних цінностей, які складають підвалини Конвенції. Ця стаття спрямована на те, щоб завадити тоталітарним групам використовувати принципи Конвенції у своїх інтересах. Для досягнення такої мети не треба позбавляти всіх прав і свобод, гарантованих Конвенцією, тих осіб, щодо яких було встановлено, що вони вчинили дії з метою порушити якесь із конвенційних прав. Стаття 17 поширюється головним чином на ті права, які можуть дозволити — в разі їх застосування — вдатись до дій, спрямованих на скасування прав чи свобод, визнаних Конвенцією.

Вже у справі «*Лоулес проти Ірландії*» Суд встановив чіткий зв'язок між статтею 17 та іншими статтями:

«Зважаючи на те, що, на думку Суду, стаття 17, яка звернена як до груп осіб, так і до окремих осіб, має на меті унеможливити використання одного із прав Конвенції з тим, щоб надавати можливість займатись діяльністю або вдатись до дій, які передбачають знищення прав і свобод, визначених Конвенцією; відповідно, ніхто не повинен бути наділений перевагами у використанні положень Конвенції з тим, щоб вдаватись до дій, спрямованих на знищення визначених у ній прав і свобод; ця стаття, яка вміщує заборону, не може витлумачуватись у протилежному сенсі як така, що позбавляє фізичну особу основних індивідуальних прав, гарантованих статтями 5 і 6 Конвенції»²⁵.

Метою статті 17 є запобігти тому, щоб викладені в ЄКПЛ принципи могли сприяти заявникові в його діяльності, яка насправді спрямована на знищення саме цих принципів. Тобто, йдеться про запобігання зловживанням правом. Суд передовсім перевіряє, чи поширюється стаття 17 на оскаржані висловлювання, що в результаті може стати причиною позбавлення захисту статтею 10. Як наголосив Суд, «поза всяким сумнівом, будь-яке висловлювання, що спрямоване проти основоположних цінностей Конвенції, статтею 17 позбавляється захисту, який пропонує стаття 10»²⁶.

Деякі висловлювання, наприклад, ті, що підбурюють до насильства або расової ненависті, можуть бути позбавлені захисту статті 10 Конвенції шляхом застосування статті 17.

Які ж види висловлювань вважаються такими, що «спрямовані проти основоположних цінностей Конвенції»? Використання статті 17 з часом зазнавало змін. Спочатку до неї не вдавались дуже часто, і робилось це лише тоді, коли предмет розгляду ставали тоталітарні доктрини, що визнавалися несумісними з Конвенцією; однак зараз потенціал статті використовується в повному обсязі, зокрема, коли перед Судом

²⁵ Справа «*Лоулес проти Ірландії*» (№ 3), 1 липня 1961 року, серія А3, пункт 7.

²⁶ Справа «*Сьоро проти Франції*» (дес.), № 57383/00, 18 травня 2004 року.

постають такі форми «мови ненависті», які не передбачені статтею 10.

• **Засудження тоталітарної доктрини, що несумісна з Конвенцією**

Застосовуючи вперше статтю 17 при розгляді питання щодо холодної війни, Європейська комісія з прав людини у своєму рішенні про неприйнятність справи «*Комуністична партія Німеччини проти Федеративної Республіки Німеччини*» дала цій статті широке витлумачення, вважаючи, що «встановлення комуністичного суспільного ладу шляхом пролетарської революції і диктатури пролетаріату» суперечило Конвенції. І хоч засоби політичної діяльності, до яких вдавалась ця партія на момент подання заяви, були конституційними, однак Комісія дійшла висновку, що партія не відмовилась від своїх революційних цілей²⁷.

Впродовж наступних десятиріч контрольні органи Страсбурга повинні були відповідати на нові виклики, які поставали перед європейською демократією. Побоювання щодо відродження націонал-соціалізму, який є тоталітарною ідеологією, що суперечить Конвенції, стали причиною того, що і Комісія, і Суд стали застосовувати статтю 17 частіше. Комісія неодноразово стверджувала, що:

«Націонал-соціалізм є тоталітарною доктриною, яка несумісна з демократією і правами людини, і прибічники даної доктрини, безсумнівно, переслідують цілі, зазначені у статті 17»²⁸.

Відповідно, будь-яка діяльність, натхненна ідеями націонал-соціалізму, буде визнаватись несумісною з Конвенцією.

• **Засудження негационізму (заперечення Голокосту)**

Стаття 17 також застосовувалася з метою запобігти використанню свободи вираження поглядів задля підтримки ревізійністських або негационістських висловлювань. Серед расистських висловлювань негационізм посідає окреме місце, оскільки одночасно йдеться як про заперечення злочинів проти людства, у даному випадку — нацистського Голокосту, так і про розпалювання ненависті по відношенню до єврейської спільноти.

---

²⁷ Справа «*Комуністична партія Німеччини проти Федеративної Республіки Німеччини*», рішення від 20 червня 1957 року, щорічне видання, ст. 222.

²⁸ Справа «*В. Н., М. В., Н. Р. та Г. К. проти Австрії*», № 12774/87, рішення Комісії від 12 жовтня 1989 року; також див. справу «*Нахтман проти Австрії*», № 36773/97, рішення Комісії від 9 вересня 1998 року і справу «*Шіманек проти Австрії*» (dec.), № 32307/96, 1 лютого 2000 року.

Ідея засудження не лише тих висловлювань, що заперечують або виправдовують злочини, але й тих, що також підбурюють до расової та релігійної дискримінації, поступово з'являється все частіше. Приклад цьому можна знайти у рішенні Європейської комісії у справі «Хонзік проти Австрії»:

«Що стосується обставин даної справи, Комісія звертає особливу увагу на висновки, зроблені судом присяжних і верховним судом, відповідно до яких в публікаціях заявника в тенденційній та спірній манері, за повної відсутності наукової об'єктивності заперечувались систематичні вбивства євреїв в нацистських концетраційних таборах шляхом застосування токсичного газу. Комісія перед цим вже визнавала, що заяви подібного типу, які були зроблені заявником, суперечать основним принципам Конвенції, що викладені в преамбулі Конвенції, а саме — справедливості і миру, і що в них знайшли відображення расова та релігійна дискримінація»²⁹.

У рішенні в справі «Леїдо та Ізорні проти Франції» Європейський суд уточнив у зв'язку з цим, що «як і будь-яке інше зауваження, яке суперечить основним цінностям Конвенції... виправдання пронацистської політики також не може підпадати під захист статті 10»³⁰. Відповідно, існує «ряд визнаних історичних фактів, таких, як Голокост, заперечення або перегляд яких позбавляє захисту з боку статті 10 застосування статті 17»³¹.

Справа *Гароді* є поворотним пунктом у застосуванні статті 17, оскільки в цій справі Суд вперше застосував зазначені вище принципи, щоб ухвалити рішення про неприйнятність заяви:

«Таким чином заперечення злочинів проти людства є однією із найсерйозніших форм спрямованих проти євреїв расистських дифамацийних висловлювань і розпалюванням ненависті по відношенню до них. Заперечення або перегляд подібних історичних фактів підриває цінності, які лежать в основі боротьби з расизмом та антисемітизмом, і становить серйозну загрозу громадському порядку. Такі дії, що порушують права інших осіб, несумісні з демократією і правами людини, а їхні ініціатори, поза всяким сумнівом, переслідують цілі того типу, які забороняє стаття 17 Конвенції».

---

²⁹ Справа «Хонзік проти Австрії», № 25062/94, рішення від 18 жовтня 1995 року, D.R. 83, стор. 77–85, а також див. справу «Маре проти Франції» № 31159/96, рішення від 24 червня 1996 року, D.R. 86, стор.184, що стосувалась видання, в якому автор, прикриваючи технічними викладками, піддавав сумніву існування та використання газових камер, в яких масово вбивали людей.

³⁰ «Леїдо та Ізорні проти Франції» (GC), рішення від 23 вересня 1998 року, Збірник ухвал та рішень, 1998-VII, пункт 53.

³¹ Там само (пункт 47).

У даному рішенні Суд в цікавий спосіб поєднує боротьбу проти расизму і антисемітизму з однією з основних цінностей Конвенції та робить чітке посилання на порушення прав інших осіб. Вважаючи, що «більша частина змісту та загальна тональність твору заявника, а відтак і його мета, носять характер відвертого неґаціонізму, і тому суперечать основним цінностям Конвенції», Суд в цій справі постановив, що відмовляє заявникові в праві на користування статтю 10 Конвенції, посилаючись на яку, заявник прагнув оскаржити обґрунтованість кримінальних санкцій проти нього, присуджених за заперечення злочинів проти людства.

• **Засудження «мови ненависті» расистського характеру**

Європейський суд з прав людини використовував також статтю 17 у випадках, коли на свободу вираження поглядів посилались задля розпалювання ненависті чи расової дискримінації вже не в контексті висловлювань неґаціоністського характеру. Спершу Європейська комісія з прав людини, а пізніше і Європейський суд вже на стадії визначення прийнятності заяви застосовували статтю 17 по відношенню до заявників, у відверто расистських висловлюваннях яких була присутня «мова ненависті».

У своєму рішенні у справі «Гліммервєєн і Хагенбеєк проти Нідерландів»³² стосовно визнання заяви неприйнятною Комісія вважала, що політика, яку сповідували заявники, містила елементи відверто расистського змісту, і тому вони не могли розраховувати на захист з боку статті 10. У цій справі заявники були засуджені за те, що в них було вилучено буклети, адресовані «нідерландцям білої раси», в яких, зокрема, автори прагнули переконати читача, що всі особи з іншим кольором шкіри повинні були залишити територію Нідерландів.

Суд використав можливість розгляду численних справ по суті для того, щоб виробити усталену позицію з цієї проблематики. В ухвалі у справі *Єрсілда*, в якій йшлося про висловлювання групи осіб, що називались «Зелені куртки», Суд не мав сумнівів щодо того, що «ті вислови, за які були засуджені "Зелені куртки"... були більш ніж образливими для тієї групи населення, проти якої вони були спрямовані, і тому на ці висловлювання захист статті 10 не поширюється»³³. Оскільки

³² Справа «Гліммервєєн і Хагенбеєк проти Нідерландів», № 8348/78 і 8406/78, рішення Комісії від 11 жовтня 1979 року, D.R. 18, стор. 187.

³³ Справа «Єрсілд проти Данії», пункт 35. Використовуючи більш загальне формулювання «конкретні висловлювання, які можна охарактеризувати як "мову ненависті", ... що можуть ображати окремих осіб або групи осіб, не підпадають під захист статті 10 Конвенції» в рішенні у справі «Гондуз проти Туреччини», Суд підтвердив, що, пункт 41.

автори цих образливих висловлювань не були стороною у справі, яку розглядав Європейський суд, Суд нічого більше не зазначив в цій справі стосовно застосування статті 17.

У справі «*Норвуд проти Сполученого Королівства*» Суд вперше застосовує статтю 17 у зв'язку із нападами, висловленими на адресу мусульманської спільноти. Суд розглянув питання про засудження заявника за те, що він виставив на показ у своєму вікні плакат з написом «БНП» (Британська національна партія), на якому були зображені охоплені полум'ям башти-«близнюки» та було написано: «Геть іслам з Британії — захистимо англійський народ», а також півмісяць із зіркою всередині дорожнього знаку заборони. Суд визнав, що «такий шалений, зроблений в дуже загальному вигляді виступ проти релігійної групи, в якому встановлюється зв'язок між всією цією групою та серйозним терористичним актом, є несумісним із цінностями, проголошеними і гарантованими Конвенцією, особливо такими, як толерантність, соціальна злагода і відсутність дискримінації. Факт розміщення заявником плаката у своєму вікні вважається дією, на яку поширюється стаття 17 і, відтак, не поширюються статті 10 або 14». Суд, відповідно, визнав цю заяву неприйнятною через несумісність *ratione materiae* з положеннями Конвенції. У справі «*Павел Іванов проти Росії*»³⁴ Суд дійшов висновку про те, що заявник не може використовувати захист статті 10, оскільки публікації, автором яких він був і які стали причиною його засудження національними судовими інстанціями, спричинювали розпалювання ненависті до єврейського народу і тому суперечили таким основним цінностям Конвенції, як толерантність, соціальна злагода і відсутність дискримінації.

Отож, маючи справу з висловлюваннями, які є відверто расистського характеру, Суд позбавляє їх захисту статті 10 Конвенції. Водночас Суд не часто вдається до прямого застосування статті 17, віддаючи подекуди перевагу використанню непрямого способу, такого як «принцип витлумачення», при оцінці необхідності встановлення обмежень свободи вираження поглядів у випадках, коли йдеться про висловлювання, яким не можна дати однозначної характеристики. У подібних випадках «Суд розпочинає розглядати питання про дотримання статті 10, вимоги якої він, однак, оцінює в світлі статті 17»³⁵.

---

³⁴ Справа «*Павел Іванов проти Росії*» (dec.), № 35222/04, рішення від 20 лютого 2007 року.

³⁵ Справа «*Леїдо та Ізорні проти Франції*», зазнач. рішення, пункт 38.

Практичне заняття

Дослідження справи № 1

Факти

Країна Чудес є членом Ради Європи і стороною Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод з 1994 року. В цій країні вже впродовж багатьох років проживає спільнота іноземців, чисельність якої продовжує збільшуватись.

Т. та Н., двоє громадян Країни Чудес, виступили організаторами ініціативи, яка передбачала створення «Національно-патріотичної спілки захисту країночудесного народу». 9 грудня 2006 року під час прес-конференції в Дивомісті — столиці Країни Чудес — було оголошено про майбутнє заснування такої спілки. Т. і Н. пояснили мотиви створення такої спілки, наголошуючи на тому, що країночудесному народу загрожує меншинна група іноземців, при цьому декілька разів було висловлено припущення про існування нерівності між країночудесним народом та іммігрантами.

11 грудня 2006 року дві неурядові організації цієї країни, які виступають проти расизму, відреагували на вищенаведені висловлювання тим, що подали позов з вимогою розпочати кримінальне переслідування за підбурювання до дискримінації та розпалювання расової ненависті. 16 січня 2007 року прокурор звернувся з клопотанням про порушення кримінальної справи. 9 квітня 2007 року суддя обласного суду столиці, який провадив судові розслідування, визнав винними Т. і Н., які після цього постали перед кримінальним судом у зв'язку з підбурюванням до дискримінації та расової ненависті, а також через образу групи іноземців на підставі їх расової належності.

У своєму рішенні від 10 вересня 2007 року кримінальний суд постановив, що факти дискримінації та образ, в яких обвинувачувались підсудні, не становили однозначно об'єкта того злочину, про який чітко вказувалось у попередньому поданні прокурора. В результаті цього щодо Т. і Н. було припинено судові переслідування. Неурядові організації подали апеляцію на таке рішення суду.

У своєму рішенні від 20 січня 2008 року апеляційний суд Дивоміста, вважаючи, що Т. і Н. обґрунтовано визнаються винними лише в правопорушенні, яке полягає в розпалюванні расової ненависті і карається відповідно до національного законодавства, присудив їм сплатити штраф в розмірі 5 000 євро. Т. і Н. подали касаційну скаргу. Ухвалою Касаційного суду від 7 травня 2008 року скаргу було відхилено. Касаційний суд визнав, що апеляційний суд дав вірну кваліфікацію фактам і правильно мотивував своє рішення про визнання правопорушення, складовим елементом якого були наміри.

Після цього, 9 травня 2008 року, Т. і Н. звернулись до Європейського суду із заявою проти Країни Чудес на підставі статті 34 Конвенції, стверджуючи, що було порушено їхнє право на свободу вираження поглядів, яке гарантує стаття 10 Конвенції.

Можливе рішення

Цю справу слід розглядати у світлі статті 17 Конвенції.

Із змісту висловлювань заявників чітко постає їхня расистська позиція, оскільки вони передовсім наголошували на тому, що спільнота іноземців загрожує країні, і підкреслювали факт існування нерівності рас. Такі ідеї можуть спричинити посилення ксенофобії.

Відповідно, елементи доказу, що представлені в цій справі, є достатніми для виправдання застосування статті 17 Конвенції, оскільки заявники намагались, в основному, використати статтю 10 для обґрунтування на конвенційних положеннях свого права вдаватись до дій, які суперечать букві та духу Конвенції, права, яке в разі його застосування призвело б до порушення викладених у ЄКПЛ прав і свобод.

Висновок

Таким чином, Суд, не вагаючись, визнає, що з огляду на положення статті 17 Конвенції заявники не можуть вдатись до використання статті 10 в цій справі для того, щоб оскаржити присуджений їм вирок.

Пор. зі справою «*W. P. та інші проти Польщі*» (dec.), № 42264/98, 2 вересня 2004 року та справою «*Сьоро проти Франції*» (dec.), № 57383/00, 18 травня 2004 року.

(В) Обмеження, що накладаються
на свободу вираження поглядів
(пункт 2 статті 10 ЄКПЛ)

а) Загальні зауваження

і. Загальний підхід Суду

Коли до Суду звертаються заявники, яких було засуджено через певні висловлювання або за інші форми вираження поглядів і які посилались на ймовірне порушення статті 10 Конвенції, Суд, переконавшись в тому, що зазначене висловлювання перебуває в полі дії статті 10 ЄКПЛ, має перевірити в послідовному порядку чотири пункти: сам факт існування втручання, питання про те, чи було воно встановлене законом, чи переслідувало якусь одну або декілька законних цілей і чи було необхідним в демократичному суспільстві для досягнення цих цілей.

У пункті 2 статті 10 Конвенції справді передбачається, що здійснення права на свободу вираження поглядів пов'язане з обов'язками та відповідальністю і може підлягати «таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для охорони порядку і запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду». Європейський суд завжди підкреслював, що свобода вираження поглядів, якій присвячена стаття 10, супроводжується винятками, які вимагають чіткого визначення, і необхідність в обмеженні цього права має знайти переконливе обґрунтування.

Якщо встановлено факт обмеження гарантованого права, Суд переходить до розгляду наступних трьох складових:

• Чи передбачене дане обмеження законом?

Згідно з визначенням Суду, вислів «передбачений законом»,... вимагає, передовсім, щоб застосована міра покарання була закріплена в правових положеннях національного законодавства, однак, разом з тим, цей вислів передбачає також і якість відповідного закону: він містить вимогу про те, що закон має бути доступним для особи, яку було покарано за його порушення і яка заздалегідь повинна була мати можливість передбачити негативні для себе наслідки, та що цей закон

Посилаючись на пункт 2 статті 10, Суд послідовно перевіряє, чи має місце обмеження свободи вираження поглядів, чи таке обмеження передбачене в законодавстві і переслідує законну мету і, нарешті, чи воно є необхідним в демократичному суспільстві, а це означає, що таке обмеження має бути пропорційним меті, якої прагнуть досягнути.

узгоджується з принципом верховенства права³⁶. Суд також вважає, що «закон» в розумінні пункту 2 статті 10 є правовою нормою, сформульованою з достатньою точністю з тим, щоб дозволити громадянину вести себе відповідним чином — звертаючись в разі необхідності до послуг професійного адвоката, громадянин в той же час повинен бути в змозі передбачити з достатньою вірогідністю, реальні наслідки, які можуть потягнути за собою певні визначені дії, при цьому не обов'язково ці наслідки мають бути передбачувані зі стовідсотковою точністю. Таке поняття передбачуваності залежить значною мірою від змісту тексту, про який йдеться, від масштабу його поширення, а також від кількості та статусу осіб, на яких цей текст був розрахований.

• **Чи це обмеження переслідує законну мету?**

Обмеження також має переслідувати законну мету, яка визначена у пункті 2 статті 10. Відповідно, дозволяються три категорії обмежень здійснення свободи вираження поглядів: з метою захисту загального інтересу (в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності, громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі), заради захисту інших індивідуальних прав (для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації) або ж, насамкінець, для підтримання авторитету і безсторонності суду.

• **Чи це обмеження є «необхідним у демократичному суспільстві»?**

Якщо перші дві умови, як правило, не викликають труднощів, то оцінювання того, що є «необхідним у демократичному суспільстві», вимагає більш детального розгляду: згідно з прецедентним правом Європейського суду слід визначити, чи є мотиви, на які посилаються державні органи, виправдовуючи запровадження обмежень, «відповідними та достатніми», інакше кажучи, чи вони співвідносяться з «нагальною суспільною потребою» та чи вжиті заходи були пропорційними законній меті, яку переслідували. Щоб зробити це, Європейський суд надає національним органам певне «поле розсуду».

ii. «Поле розсуду» держав-членів
та контроль, який здійснює Суд

Європейський суд запровадив поняття «поле розсуду», спираючись на субсидіарний характер конвенційного механізму по від-

---

³⁶ Справа «Крюлен проти Франції», рішення від 24 квітня 1990 року, серія А, № 176-А, пункт 27.

ношенню до національних систем захисту прав людини. Так, в рішенні у справі *«Хендісайд проти Сполученого Королівства»* Суд зазначив, що національні органи влади безпосередньо і постійно перебувають в контакт з усіма найважливішими процесами у країні, і саме вони, передовсім, мають оцінювати реальність «нагальної суспільної потреби», що передбачено в понятті «необхідності»³⁷. Тому «Суд не має завдання підмінити собою уповноважені національні судові інстанції, а має оцінювати в світлі статті 10 рішення, які вони ухвалили в межах своїх дискреційних повноважень»³⁸. Розгляд Судом узгодженого характеру обмежень, зокрема, з огляду на адекватність заходів, яких було вжито для досягнення законної мети, завжди залишається досить ретельним, тоді як поле розсуду, яким наділені держави, варіюватиметься в залежності від конкретної справи. Однак це поле не є безмежним, воно «поєднується з контролем з боку європейських структур»³⁹. Чим більш широким є поле контролю Суду, тим більше скорочується поле розсуду держави.

Деякі фактори впливають на визначення меж такого поля розсуду, а відтак, і на інтенсивність європейського контролю. Якщо розглядати це питання в комплексі, то контроль, яким оперує Суд, стає найбільш суворим тоді, коли мова йде про висловлювання, що розпалюють ненависть. І навпаки, «державам-сторонам надається, як правило, найбільш широке поле розсуду в регулюванні свободи вираження поглядів у зв'язку з питаннями, що пов'язані з образою внутрішніх переконань людини в області моралі чи, зокрема, релігії»⁴⁰ через те, що в європейських країнах відсутня узгоджена концепція вимог до захисту прав третіх осіб у зв'язку з нападками на релігійні переконання. Суд дійсно вважає, що передовсім національні органи повинні давати оцінку тому, чи існує нагальна суспільна потреба, яка може виправдовувати запроваджені в даному випадку обмеження, і, у зв'язку із цим, державам надається «розширене» поле розсуду, коли йдеться про свободу вираження поглядів, яка може завдати шкоди особистим переконанням, що пов'язані з мораллю або релігією.

Через відсутність загальноєвропейського консенсусу з окремих питань, наприклад з питань моралі або релігії, державам надається більш широке поле розсуду для встановлення обмежень на свободу вираження поглядів.

³⁷ Справа *«Хендісайд проти Сполученого Королівства»*, пункт 48.

³⁸ Там само, пункт 50.

³⁹ Там само, пункт 49.

⁴⁰ Справа *«Вінгроу проти Сполученого Королівства»*, рішення від 25 листопада 1996 року. (Збірник ухвал і рішень 1996-V, пункт 58).

(б) Елементи, які бере до уваги Суд

Щоб визначити, чи присутній в якомусь висловлюванні елемент «мови ненависті», Європейський суд розглядає мету, яку переслідував заявник, а також зміст і контекст, в якому було поширено висловлювання.

Суд, зустрічаючись із обмеженням права на свободу вираження поглядів, вважає, що він повинен оцінювати оскаржуване обмеження в «світлі всіх обставин даної справи». Тому судові рішення повинне завжди базуватись на повному комплексі всіх обставин конкретної справи. Відтак, не існує єдиного вирішального фактора, який би дозволив провести лінію розподілу між тим, що дозволено, та між тим, що заборонено, а є набір елементів, які присутні в різних комбінаціях, залежно від випадку.

Основний критерій, що його застосовує Суд — це визначити, яку мету переслідував заявник. Однак застосування цього критерію видається дуже делікатною справою, оскільки важко визначити, що являв собою задум особи. Цим і пояснюється те, що Суд часто вдається до детального аналізу змісту висловлювань, за які було призначено покарання, а також контексту, в якому було поширене висловлювання.

i. Мета, яку переслідує заявник

Основним питанням, що постає перед Судом, є дізнатись про те, чи мав заявник на меті пропагувати расистські думки та ідеї, використовуючи «мову ненависті», або ж він намагався поінформувати громадськість з приводу питання, яке було суспільно значимим. Відповідь на це питання повинна дозволити розрізнити висловлювання, які, навіть будучи такими, що шокують або ображають, тим не менш підпадають під захист статті 10, від тих висловлювань, які не можна вважати припустимими в демократичному суспільстві.

Основним моментом є мета висловлювання — чи йдеться в ньому про пропаганду расистських ідей або поглядів з використанням «мови ненависті», чи про інформування громадськості про питання, які є суспільно значимими?

Так, в рішенні у справі *Єрсілда* Суд обґрунтував свій висновок про порушення статті 10 тим, що на відміну від «Зелених курток», які давали інтерв'ю заявнику і висловлювали відверто расистські погляди, заявник, якого обвинуватили як співучасника за поширення расистських висловлювань, мав намір повідомити про «окремі аспекти проблеми, яка вже до того викликала значний інтерес з боку громадськості»⁴¹. Тож Суд вирішив, що «коли розглядати весь репортаж в цілому, то він не міг об'єктивно бути таким, що мав на меті пропаганду расистських поглядів і думок»⁴². Отже, готуючи цей репортаж, заявник, на думку Суду, не переслідував расистських цілей, і тому

⁴¹ Справа «Єрсілд проти Данії», пункт 33.

⁴² Там само.

його засудження не можна вважати «необхідним у демократичному суспільстві». Відсутність расистських намірів у даній справі відіграє вирішальну роль під час встановлення Судом факту порушення права на свободу вираження поглядів.

Подібним чином і в справі *Леїдо та Ізорні* Суд дійшов висновку про те, що Франція порушила статтю 10 Конвенції, засудивши заявників за виправдання злочинів або інших осудних вчинків, пов'язаних із колабораціонізмом, підкреслюючи, що «не видається очевидним, що позивачі хотіли б заперечити або переглянути те, що вони самі в своїй публікації називали "звірствами" та "нацистськими переслідуваннями" або ж "німецькою гегемонією та варварством"»⁴³. На думку Суду, заявники тим самим «вихваляли не стільки політику, скільки людину, і робили це з метою, яку апеляційний суд визнав, на відміну від засобів, до яких вдалися заявники задля її досягнення, по меншій мірі, доречною та законною — задля перегляду вироку Філіпа Петена»⁴⁴.

І навпаки, у своєму рішенні у справі *«Гароді проти Франції»* Суд, розглядаючи вирок, який було ухвалено відносно заявників за дифамаційні висловлювання расистського характеру та розпалювання ворожечі, посилаючись на пункт 2 статті 10 та роблячи висновок про неприйнятність цієї заяви, наголосив передовсім на «беззаперечно расистській меті» висловлювань заявника, який, на думку Суду, не обмежився критикою Ізраїлю. Крім того, коли йдеться про засудження за заперечення злочинів проти людства, Суд підкреслив, що «мета і наслідки такого заперечення є зовсім іншими, оскільки насправді йдеться про реабілітацію націонал-соціалізму і, відповідно, самі жертви звинувачуються в тому, що вони фальсифікують історію».

Таким чином, у кожній справі Суд намагається з'ясувати, яким був намір заявника — чи намагався він поінформувати громадськість щодо проблеми, яка становить загальний інтерес⁴⁵? Якщо так, то Суд, як правило, приймає рішення про те, що оскаржуване обмеження права заявника не було «необхідним в демократичному суспільстві». І навпаки, якщо мета висловлювань полягає у розпалюванні насильства і ненависті, «національні органи наділені більшим полем розсуду щодо накладення обмежень на користування свободою вираження

⁴³ Справа *«Леїдо та Ізорні проти Франції»*, пункт 47.

⁴⁴ Там само, пункт 53.

⁴⁵ Щодо цього див. справу *«Гюндуз проти Туреччини»*, пункт 44.

поглядів»⁴⁶. Наприклад, в ухвалі по справі *Халіса Доаана* Суд дійшов висновку, що газетні статті, які розглядалися в цій справі, містили заклик до схвалення насильства. Суд підкреслив, що «висловлені погляди пробуджують тваринні інстинкти і підсилюють вже усталені забобони, які протягом історії людства були причиною жорстокого насильства»⁴⁷, та в результаті прийняв рішення про відсутність порушення статті 10.

ii. Зміст висловлювання, яке є предметом розгляду

• Політичні промови або суспільнозначимі питання

Суд майже не дозволяє обмеження свободи вираження поглядів, коли йдеться про політичні промови або суспільно значимі питання.

Суд приділяє особливу увагу політичним промова́м та суспільнозначимим питанням, які знаходяться в області, де пункт 2 статті 10 «зовсім не залишає місця для обмежень свободи вираження поглядів»⁴⁸. Тому у випадках, коли висловлювання можуть бути визнані такими, що пов'язані з публічною дискусією, Суд буде набагато менш схильним визнавати необхідність обмежень. Таким чином, Суд «надає надзвичайно важливого значення свободі вираження поглядів у контексті політичної дискусії і вважає, що не можна накладати обмеження на політичну дискусію, якщо тільки не існує нагальної в тому необхідності»⁴⁹. Наприклад, у справі *Ербакана* Суд визнав, що накладене на заявника покарання через його публічний виступ, який був зроблений під час муніципальної передвиборної компанії, не відповідало пункту 2 статті 10 Конвенції.

• Висловлювання релігійного характеру

Висловлювання релігійного характеру посідають окреме місце в практиці Європейського суду, оскільки Суд зазвичай надає державам-членам широке поле розсуду в прийнятті рішень з цих питань⁵⁰. Європейський суд підкреслює, що «в контексті

⁴⁶ Справа «Лендон та інші проти Франції», [GC] № s21279/02 та 36448/02 від 22 жовтня 2007 року та згадана вище справа «Сюрек проти Туреччини», пункт 61. На противагу цьому див., наприклад, справу «Інкал проти Туреччини», в якій Суд підкреслив, що заклики до курдського населення не були, «якщо врахувати контекст, підбурюванням до насильства, ворожого ставлення або ненависті між громадянами» (рішення від 9 червня 1998 року, Збірник ухвал та рішень 1998-IV, пункт 50).

⁴⁷ Справа «Халіс Доаан проти Туреччини» (№ 3), № 4119/02, пункт 35, 10 жовтня 2006 року.

⁴⁸ Див. зокрема справу «Ербакан проти Туреччини», пункт 55.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Див. нижче.

релігійних поглядів і вірувань... цілком законним може вважатись обов'язок уникати, наскільки це видається можливим, висловлювань, які безпричинно ображають інших і в результаті цього порушують їхні права, які не є в жодному вигляді частиною суспільної дискусії, і, відтак, не можуть сприяти прогресу у взаємовідносинах людей»⁵¹.

• **Різниця між констатацією факту та оціночним судженням**

На думку Суду, «слід розрізняти констатацію факту і оціночне судження: якщо факт можна довести, то правильність судження доведенню не підлягає. Вимога довести істинність оціночного судження не може бути виконана і несе в собі загрозу самій свободі вираження поглядів, основного елементу права, яке гарантує стаття 10... Однак, навіть якщо проблемне висловлювання є оціночним судженням, воно має бути обґрунтоване достатнім фактичним матеріалом, без чого воно буде вважатися надмірним»⁵².

Отже, Суд приділяє особливу увагу істинності висловлювань, які розглядаються. Так, Суд розрізняє питання, «щодо яких історики продовжують сперечатись», і «питання з чітко визначеними історичними фактами»⁵³. Якщо відносно перших контроль з боку Суду є дуже ретельним, то в разі, коли заперчується істинність других, це, в принципі, не підпадає під захист статті 10, оскільки таке заперечення спрямоване на досягнення цілей, які забороняє стаття 17 Конвенції. В рішенні у справі *Гароді* Суд підкреслив, що, «поза всяким сумнівом, заперечення такого безсумнівного історичного факту, як Голокост, що зробив заявник у своїй книзі, не може в жодному разі вважатися науковим історичним дослідженням, що має хоч якесь відношення до пошуку істини», і тому заявник не може посилатись на статтю 10. І навпаки, в рішенні у справі *Інкала* Суд наголосив на тому, що в оскаржуваній листівці йшлося про «підтверджені факти, які становили певний інтерес для громадськості»⁵⁴, а саме — про вжиті органами влади адміністративні та муніципальні заходи, спрямовані, зокрема, проти вуличних торговців в місті Ізмір. У даній справі Суд дійшов висновку, що мало місце порушення статті 10 Конвенції.

Слід розрізняти констатацію факту, який можна довести, і оціночне судження, яке неможливо довести, але яке має бути оснований на достатньому фактичному матеріалі.

⁵¹ Справа «Гюндуз проти Туреччини», пункт 37; «Ербакан проти Туреччини», пункт 55.

⁵² Справа «Педерсен і Баадсгард проти Данії», пункт 76.

⁵³ Справа «Леїдо та Ізорні проти Франції», пункт 47.

⁵⁴ Справа «Інкал проти Туреччини», пункт 50.

iii. Контекст висловлювання, яке є предметом розгляду

Статус/роль заявника в суспільстві

• **Заявник є політичним діячем**

Поле розсуду у держав-членів є значно меншим у випадках, коли заявник є політичним діячем, оскільки свобода політичних дискусій є основоположною цінністю в демократичному суспільстві. В рішенні у справі *Инкала*, де йдеться про засудження члена виконавчого комітету народної лейбористської партії за участь у підготовці листівок, які були конфісковані на тій підставі, що містили сепаратистську пропаганду, Суд повторює, що свобода вираження поглядів, «яка є цінним надбанням для кожного», також «особливо потрібна для політичних партій та їхніх активних членів... Вони представляють свій електорат, привертають увагу до своєї діяльності, захищають свої інтереси. Відповідно, обмеження свободи вираження поглядів політика, який є членом опозиційної партії, як це має місце у випадку заявника, вимагає від Суду розглянути справу з більшою ретельністю»⁵⁵. Однак свобода вираження поглядів у подібних випадках не є абсолютною. Суд підкреслює, що оскільки боротьба з нетерпимістю в усіх її формах є складовою частиною захисту прав людини, «вкрай необхідним є забезпечення того, щоб політики уникали робити такі висловлювання у своїх публічних промовах, які можуть посилити нетерпимість у суспільстві»⁵⁶. Тому Суд також є вимогливим і до політичних діячів та наголошує на їхній особливій відповідальності у боротьбі з нетерпимістю.

• **Заявник є журналістом або представником ЗМІ**

Тут доречно розмежувати ситуації, коли заявник є автором оскаржуваних висловлювань або ж тим, хто причетний до їх поширення. Таке розмежування, в залежності від обставин конкретної справи, спричинює різні наслідки. Справді, практика підтверджує, що заявника іноді буває засуджено у зв'язку з його професійною діяльністю як журналіста, видавця, редактора або власника газети та його відношенням до поширення висловлювань, які стали об'єктом оскарження. Так, в рішенні у справі *Єрсілда* Суд встановив чітке розмежування між висловлюваннями «Greenjackets» — «Зелених курток», і позицією журналіста, який був автором присвяченого цим «курткам» репортажу. На думку Суду, в цій справі міститься

⁵⁵ Справа *«Инкал проти Туреччини»*, пункт 46.

⁵⁶ Справа *«Ербакан проти Туреччини»*, пункт 64.

«надзвичайно важливий елемент: заявник сам не виголошував ніяких заяв, але допоміг їх поширити як тележурналіст, відповідальний за програму новин»⁵⁷. Враховуючи журналістський статус заявника, Суд застосував правові принципи в області свободи ЗМІ, які залишають національним органам обмежене поле розсуду. Однак позиція Суду була протилежною при оцінці такого розмежування у справі *Сюрека*, де заявника, що був власником щотижневого ілюстрованого видання, було засуджено місцевим судом за опублікування в рубриці, де друкували листи від читачів, двох листів, що містили різку критику воєнних дій, до яких вдалися органи влади в південно-східній частині Туреччини. В цьому рішенні Суд визнав, що «хоч заявник і справді особисто не поділяв вміщених у даних листах поглядів, він, однак, надав авторам листів підтримку в розпалюванні насильства та ненависті»⁵⁸. На думку Суду, заявник, будучи власником видання, «був наділений повноваженнями визначати редакторську політику цього друкованого органу», а відтак він «опосередковано перебирав на себе "обов'язки та відповідальність" редакторів і журналістів свого видання в області збору та передачі інформації, і така його роль набувала особливої ваги під час конфлікту та напруженої ситуації в суспільстві»⁵⁹.

Для того, щоб визначити, в якій мірі держава може встановлювати обмеження на свободу вираження поглядів, Суд враховує той факт, чи журналіст є автором оскаржуваних висловлювань, чи сприяє їх поширенню.

• **Заявник є посадовою особою**

Суд наділяє держави-члени значним полем розсуду, коли йдеться про обмеження свободи вираження поглядів посадових осіб або осіб, наділених подібним статусом. У справі *Сьоро* Суд приділив особливу увагу тому факту, що заявник, будучи вчителем — «ще й до того ж вчителем історії» — став автором образливої для населення Північної Африки статті, яку було надруковано в шкільному віснику. Суд у зв'язку з цим нагадав про «особливі обов'язки і відповідальність», якими наділені вчителі, оскільки вони «є авторитетом для своїх учнів у царині освіти»⁶⁰. Користуючись нагодою, Суд уточнив, що «освіта з питань демократичного громадянства, яка є необхідною для

⁵⁷ Справа «Єрсілд проти Данії», пункт 31.

⁵⁸ Справа «Сюрек проти Туреччини», пункт 63. Див. також справу «Халіс Доан проти Туреччини», (№ 3), пункт 36.

⁵⁹ Справа «Сюрек проти Туреччини», пункт 63. Висловлюючи свою особливу думку, суддя Палм зазначає, що, навпаки, заявник не є безпосередньо відповідальним за публікацію листів від читачів, а також, що «заявник є лише головним акціонером видання, не є автором даних листів, він навіть не є редактором, який несе відповідальність за включення даних матеріалів у відповідний номер видання».

⁶⁰ Справа «Сьоро проти Франції».

боротьби з расизмом і ксенофобією, передбачає залучення відповідальних виконавців, зокрема, вчителів»⁶¹.

Статус особи, проти якої спрямоване висловлювання, що є предметом розгляду

Суд враховує статус особи, що стала мішенню, до якої були звернуті висловлені думки або погляди. Загальний підхід Суду полягає в тому, що «межі допустимої критики є ширшими, коли вона стосується **політика**, а не **пересічної особи**. На відміну від останньої, перший неминуче і свідомо виставляє на прискіпливий аналіз кожне своє слово і вчинок як з боку журналістів, так і громадського загалу і, як наслідок, повинен виявляти більше толерантності»⁶². Це є тим більш виправдано, коли критиці піддається виконавча **влада**, оскільки в демократичному суспільстві «її дії або помилки... мають перебувати під пильним контролем не лише законодавчої і судової влади, але також і преси та громадської думки. Окрім того, з огляду на своє домінуюче положення, влада має утримуватись від використання засобів кримінального переслідування, особливо, коли можна іншим чином відреагувати на необґрунтовані напади і критику опонентів і ЗМІ»⁶³.

На противагу цьому межі допустимої критики є дещо меншими, коли критика стосується **державних службовців**. У справі *Педерсена і Баадсгаарда*⁶⁴ Суд визнав, що хоч високопоставлений поліцейський чиновник і повинен більш терпимо ставитись до критики, аніж пересічна особа, однак він не може бути поставлений на один щабель з політиками, коли йдеться про публічну дискусію, в ході якої обговорюється його професійна діяльність.

Суд також враховує при підготовці оцінки поведінку особи, що стала мішенню, до якої були звернуті висловлені думки або погляди. Наприклад, у справі *Нільсена і Йонсена*⁶⁵ Суд визнав, що важливим елементом у справі стало те, що сторона-

---

⁶¹ Там само. Див. Рекомендацію (2002)12 Комітету міністрів про освіту з питань демократичного громадянства, в якій зазначається, що така освіта на всіх рівнях освітньої системи (початкової, середньої, вищої та освіти для дорослих) «є основним компонентом головного завдання Ради Європи — розвитку вільного, толерантного і справедливого суспільства».

⁶² Справа «Лінгенс проти Австрії», пункт 42, див. також зазначену вище справу «Лендон та інші проти Франції», стор. 57–58.

⁶³ Справа «Кастелс проти Іспанії», ухвала від 23 квітня 1992, серія А, № 236, пункт 46.

⁶⁴ Справа «Педерсен та Баадсгаард проти Данії», пункт 80.

⁶⁵ Справа «Нільсен і Йонсен проти Норвегії», [GC], № 23118/93, пункт 52, CEDH 1999-VIII.

відповідач перейшла межі відведених їй повноважень урядового експерта, долучившись до участі в публічній дискусії та опублікувавши книгу, в якій було піддано суворій критиці методи роботи поліції.

Поширення висловлювання, що є предметом розгляду, та наслідки, які воно може спричинити

Важливим фактором, який знайшов своє відображення в практиці Європейського суду, є той вплив, який може бути спричинений в результаті використання засобу вираження поглядів. Для оцінки можливого впливу висловлювання Суд, зокрема, звертає увагу на форму, в якій було здійснено вираження поглядів, засоби поширення такого вираження поглядів, а також контекст, в якому відбувається це поширення.

• Друковані ЗМІ

Враховуючи особливе значення, яке надається свободі ЗМІ, та визначальну роль, яку відіграє преса в демократичному суспільстві, Суд приділяє дуже пильну увагу питанням, що пов'язані з цією областю.

У рішенні у справі *Халіса Доана* Суд зазначив, що «хоч публікація і не повинна переходити меж, встановлених, зокрема, з метою захисту національних інтересів, таких як національна безпека чи територіальна цілісність, боротьба з тероризмом, охорона порядку чи запобігання злочинам, вона, однак, має повідомляти інформацію та доносити ідеї з різних політичних питань, в тому числі й таких, які є спірними. До її ролі, яка полягає в поширенні інформації, додається право громадськості цю інформацію отримувати. Свобода отримувати інформацію або ідеї є для громадськості одним з найкращих засобів ознайомитись з ідеями та вчинками політичних лідерів та оцінити їх»⁶⁶.

• Електронні ЗМІ

Хоча принципи стосовно свободи вираження поглядів формулювались передовсім для друкованих ЗМІ, «однак, поза всяким сумнівом, ці принципи застосовні і до електронних ЗМІ»⁶⁷. Відповідно, особлива увага, яку приділено ролі преси, є ще більш пильною, коли йдеться про електронні ЗМІ.

Так, в рішенні у справі *Єрсілда* Суд підкреслив, що «аудіовізуальні ЗМІ часто наділені більш потужним і безпосереднім впливом, ніж друковані ЗМІ... Аудіовізуальні ЗМІ здатні за

Для оцінки потенційного впливу висловлювання, що є предметом оскарження, Суд передовсім враховує засіб, завдяки якому відбулось його поширення (друковані ЗМІ, електронні ЗМІ чи художні твори).

⁶⁶ Справа «Халіс Доан проти Туреччини» (№ 3), пункт 32.

⁶⁷ Справа «Єрсілд проти Данії», пункт 31.

допомогою образів передавати зміст, який не в змозі донести друковані засоби інформації»⁶⁸. В разі, коли йдеться про аудіо-візуальні ЗМІ, Суд має розглянути формат передачі, в ході якої відбулось поширення оскаржуваних висловлювань, з тим щоб оцінити можливий вплив цієї програми на аудиторію. Суд у справі *Ерсілда* встановив, що цей телесюжет «транслявався в ефірі як частина серйозної датської програми новин і був розрахований на добре поінформовану аудиторію»⁶⁹ і що цьому сюжету передувало вступне слово ведучого програми, який нагадав про недавні публічні дискусії та коментарі в пресі про расизм у Данії. Суд зробив з цього висновок, що «як представлення сюжету телеведучим, так і поведінка самого заявника під час інтерв'ю відмежовують їх від осіб, у яких брали інтерв'ю»⁷⁰. Однак такі запобіжні заходи не видались достатніми суддям, що не пристали до більшості та висловили жаль з приводу того, що був відсутній «чітко виражений осуд»⁷¹ расистських висловлювань осіб, у яких брали інтерв'ю.

В іншому випадку в рішенні у справі *Гюндуза* Суд підкреслив, що заявник брав активну участь у «бурхливій публічній дискусії» — на протипагу його висловлюванням можна було навести виступи інших учасників зазначеної телепередачі, і його ідеї були висловлені в ході плюралістичної дискусії. Для виправдання окремих висловлювань заявника, які могли вважатися образливими, Суд зазначив, що «заявник висловлював свої заяви в прямому ефірі, що позбавило його можливості переформулювати, вдосконалити чи видалити їх до того, як вони були оприлюднені»⁷².

• Вираження поглядів за допомогою творів мистецтва

На думку Суду, потенційний вплив на аудиторію є значно меншим у мистецьких творах, зокрема, в поетичних, оскільки, на відміну від ЗМІ, до поезії звертається досить незначна кількість людей. В рішенні у справі *Караташа*, де йшлося про вірші, Суд зазначив, що «ці тексти представляють собою певну форму художнього вираження поглядів, яка пропонується читацькій меншині, що готова її сприймати»⁷³. Це «суттєво обмежує можливий негативний вплив на "націо-

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само, пункт 34.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Окрема спільна думка суддів Рисдала, Бернхардта, Шпільмана і Лоїзу, пункт 3.

⁷² Справа «Гюндуз проти Туреччини», пункт 49.

⁷³ Справа «Караташ проти Туреччини» (GC), № 21368/94, пункт 49, ECHR 1999-IV.

нальну безпеку", "громадський порядок" і "територіальну цілісність"»⁷⁴. У цій справі Суд дійшов висновку, що заявник не мав наміру закликати ні до повстання, ні до насильства, він тільки хотів висловити свій глибокий сум у зв'язку зі складною політичною ситуацією.

Крім того Суд підкреслив, що **сатира** є однією із форм художнього вираження поглядів та коментування з боку суспільства, і вона, вдаючись до перебільшень та викривлення реальності, стає свідомо провокаційною за своїм характером.

Тому будь-яке обмеження права митця на подібне вираження поглядів вимагає особливо ретельного розгляду⁷⁵.

• Місце поширення

Також важливими є специфіка ситуації у відповідному регіоні та місце, де було зроблене або поширене висловлювання. В численних випадках Суд робив посилання на «складнощі, пов'язані з боротьбою з тероризмом», у зв'язку з наданням більш широкого поля розсуду державі, яка була залучена до такої боротьби. Йшлося, зокрема, про Туреччину. Окрім того, в справі *Сьоро* доведений ризик поширення спірного тексту в межах шкільного закладу став причиною більш суворого контролю з боку Суду.

Характер та рівень суворості втручання

Суд вважає, що характер та суворість накладеного покарання мають також бути елементами, які слід враховувати при оцінці того, чи було втручання пропорційним меті, якої прагнули досягнути. Однак, як з'ясовується, даний критерій не завжди є вирішальним, а, скоріше, виступає як допоміжний, оскільки Суд за певних обставин не вважає за потрібне розглядати цей елемент або ж здійснює його розгляд побіжно чи частково, доходячи висновку про порушення з посиланням на інші елементи справи. Наприклад, в рішенні у справі *Гюндуза* Суд визнав, що висновок, якого йому вдалось дійти, згідно з яким спроби обмежити свободу вираження поглядів заявника не були достатньо обґрунтовані з точки зору статті 10, увільняв Суд від необхідності «продовжувати розгляд справи з метою встановити, чи присуджена заявникові міра покарання в два роки позбавлення свободи — яка була найтяжчим покаранням, хоч і передбачала можливість умовного звільнення від-

⁷⁴ Там само, пункт 52.

⁷⁵ Справа «*Vereinigung Bildender Künstler v. Austria*», № 68354/01, пункт 33, 25 січня 2007 року.

Характер та рівень суворості покарання є тими елементами, які Суд може брати до уваги, визначаючи, чи було обмеження свободи вираження поглядів пропорційним меті, якої прагнули досягнути.

повідно до норм турецького права, — була пропорційною законній меті»⁷⁶. В рішенні у справі *Єрсілда* незначна сума присудженого штрафу не є вагомим фактором, оскільки, як вважає Суд, «важливим є те, що журналіста було засуджено»⁷⁷.

Однак в окремих випадках цей фактор стає визначальним для висновку, якого доходить Суд. У таких випадках Суд може визнати, що хоч, в принципі, обмеження свободи вираження поглядів і було необхідним, накладене покарання не було пропорційним, а відтак, порушувало статтю 10 Конвенції. В подібних ситуаціях мають бути враховані декілька факторів.

• Характер покарання

Як правило, Суд бере до уваги обсяг і характер способів втручання в свободу вираження поглядів. В рішенні у справі *Інкала* присудження заявникові різних покарань, серед яких були заборона обіймати державні посади та займатись різними видами політичної, громадської та профспілкової діяльності, в той час як він був членом бюро опозиційної партії, Суд визнав непропорційним поставленій меті, а відтак, це не було необхідним у демократичному суспільстві. І навпаки, позбавлення викладача контракту на викладання у приватному коледжі Суд, незважаючи на суворість покарання, не визнав непропорційним з огляду на інші обставини цієї справи⁷⁸.

Суд здійснює особливо ретельний розгляд справи, коли йдеться про покарання через **позбавлення свободи**. В рішенні у справі *Ербакана* Суд відзначив, що, окрім присудження штрафу, заявника було покарано позбавленням свободи на один рік, і це покарання тягло за собою заборону користуватись різними громадянськими та політичними правами. Згідно з рішенням Суду, «в цій справі, поза всяким сумнівом, йдеться про дуже суворе покарання для відомого політичного діяча»⁷⁹. Суд додав, що «слід особливо підкреслити, що за своєю природою подібне покарання обов'язково спричинює ефект стримування, і той факт, що заявник не відбув свій термін покарання, ніяк не впливає на цей висновок»⁸⁰. Подібним чином і в справі *Караташа* Суд був «вражений суворістю присудженого заявникові покарання — понад 13 місяців тюремного ув'язнення, — а також наполегливістю прокуратури, яка

⁷⁶ Справа «Гюндуз проти Туреччини», пункт 54.

⁷⁷ Справа «Єрсілд проти Данії», пункт 35.

⁷⁸ Справа «Сьоро проти Франції».

⁷⁹ Справа «Ербакан проти Туреччини», пункт 69.

⁸⁰ Там само.

намагалася не допустити зміни ухваленого вироку»⁸¹, хоч термін накладеного на заявника покарання в результаті набуття чинності новим законом збільшився більше ніж в два рази.

Засудження до сплати **штрафу**, в тому числі й до штрафу, який визначається символічними сумами або ж лише відшкодуванням збитків, може вважатись Судом надмірним покаранням, якщо тільки таке покарання спричинює ефект стримування для здійснення свободи вираження поглядів.

І, нарешті, встановлена **попередня заборона** вимагає, як правило, детального розгляду з боку Суду⁸². Суд вважає подібне обмеження особливо загрозливим, оскільки воно може передбачати заборону поширення інформації та ідеї *ex ante* (запланованого, очікуваного обсягу або рівня). На думку Суду, «особливо це стосується преси, адже інформація є продуктом з дуже нетривалим терміном зберігання, і затримка в її опублікуванні навіть на короткий період несе серйозний ризик втрати її цінності або актуальності»⁸³.

• Існування альтернативних засобів

Для оцінки пропорційності покарання Суд може брати до уваги альтернативні засоби покарання, які могли б меншою мірою посягати на свободу вираження поглядів. В рішенні у справі *Леїдо та Ізорні* Суд, зробивши наголос на «суворому покаранні у вигляді кримінального вироку за виправдання злочинів чи правопорушень за часів колабораціонізму», послався на «існування інших засобів покарання або заперечення, зокрема через процедури цивільного права»⁸⁴, перед тим, як зробити висновок про те, що ухвалення кримінального вироку заявникові було непропорційним законній меті. Розмірковуючи подібним чином, Суд в рішенні у справі *Інкала* зазначив, що органи влади замість застосування кримінальних санкцій могли вимагати внести зміни до листівок, які стали предметом оскарження, оскільки клопотання про попередній дозвіл щодо їх поширення було подано до префектури. Оскільки цього не було зроблено, то Суд звертає увагу

⁸¹ Справа «*Караташ проти Туреччини*», пункт 53.

⁸² Справа «*Газети Observer та Guardian проти Сполученого Королівства*», пункт 60.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Справа «*Леїдо та Ізорні проти Франції*», пункт 57. В своїй спільній окремій думці судді Фойгель, Лоїзу і сер Джон Фріланд зазначають стосовно питання пропорційності, що покарання обмежувалось символічною сплатою одного франка організаціям, які були цивільними сторонами у справі, та опублікуванням в «*Le Monde*» витягів із обвинувального рішення (пункт 7).

на крайній характер оскаржуваного втручання і підкреслює, що «превентивний аспект такого втручання сам по собі становить проблему з огляду на статтю 10»⁸⁵.

• **Позиція органів влади має бути послідовною**

Суд вимагає від держав-членів дотримуватись певної послідовності в обмеженнях. Національні органи не повинні притягати до відповідальності за висловлювання або дії, які раніше дозволялися або, принаймні, до них ставились толерантно. Так, у справі *Ербакана* Суд, відповідно, визнав неприпустимим те, що кримінальне переслідування було розпочате через 4 роки і 5 місяців після поширення висловлювань, які стали предметом оскарження: це не було засобом, що обґрунтовано міг вважатись пропорційним законній меті, якої прагнули досягнути.

Суд, як видається, накладає на держави-учасниці певні зобов'язання дуже обережно вдаватись до застосування кримінального переслідування. Доводи Суду в рішенні у справі *Леїдо та Ізорні*, здається, базувались на цій же думці, коли він звернув увагу на те, що спірна публікація узгоджувалась безпосередньо із цілями асоціації, яку очолювали заявники, а ці асоціації були створені офіційно, і жодного разу з подібного приводу щодо них не порушувалися судові справи⁸⁶.

---

⁸⁵ Справа «*Інкал проти Туреччини*», пункт 56.

⁸⁶ Справа «*Леїдо та Ізорні проти Франції*», пункт 56.

Практичне заняття

Дослідження справи № 2

Факти

Країна Амарленд є членом Ради Європи і стороною Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод з 1990 року.

Пан Джон Лагарт, громадянин Амарленду, був на той час редактором місцевої щоденної газети «Голос Амарленду», що розповсюджувалась на півночі країни тиражем приблизно 10 000 екземплярів. 16 червня 2006 року він опублікував на сторінці 10 номера 275 цього видання дві карикатури на національну меншину аміе, що проживала на півночі країни. В цих карикатурах піддавалась критиці політика «асиміляції», яку уряд провадив у цьому регіоні, і було показано, як завдяки окремим запровадженим нещодавно заходам вдалось «заткнути пельку» представникам цієї меншини, що видавались занадто вже вимогливими. Аміе справді відомі своїм прагненням здобути незалежність, окремі групи сепаратистів — представників цієї спільноти — вже вдавалися до насильства або закликали до нього, щоб відстояти свої ідеї.

Своїм клопотанням від 28 червня 2006 року державний прокурор суду першої інстанції, згідно з кримінальним кодексом Амарленду, висунув заявникові обвинувачення в підбурюванні до вияву ненависті в результаті опублікування двох карикатур. Оскільки пан Лагарт не зазначив у газеті ім'я автора карикатур, було застосовано статтю національного законодавства, згідно з якою в разі, коли ім'я автора статті чи карикатур невідоме або редактором не вказане, зазначений редактор несе відповідальність як автор.

Рішенням від 6 грудня 2006 року суд першої інстанції засудив пана Лагарта до двох років ув'язнення і штрафу в розмірі 1 800 євро. Було також постановлено призупинити випуск газети на один тиждень. Пан Лагарт оскаржив цей вирок в порядку касації. В мотивувальній частині касаційної скарги він послався на статтю 10 Європейської конвенції з прав людини. Рішенням від 21 вересня 2007 року касаційний суд відхилив подання заявника і залишив в силі рішення суду першої інстанції.

Після цього, 18 жовтня 2007 року, згідно зі статтею 34 Конвенції, пан Лагарт звернувся до Європейського суду із заявою проти держави Амарленд.

Можливе рішення

Враховуючи прецедентне право Європейського суду з прав людини і загальні принципи в області свободи вираження поглядів, у даному випадку вирок, що оскаржується, безсумнівно, є обмеженням права заявника на свободу вираження поглядів, яке захищене пунктом 1 статті 10. Таке обмеження було передбачене законом і переслідувало законну мету, а саме — забезпечення громадської безпеки і громадського порядку (захист територіальної цілісності) згідно з пунктом 2 статті 10. Однак чи було воно «необхідним у демократичному суспільстві»?

Фактори, що мають бути враховані

Особливу увагу слід звернути на зміст карикатур, а також на контекст, в якому вони були опубліковані. У зв'язку з цим слід взяти до уваги наступне:

- зміст — критика, безперечно, їдка, але чи йдеться про «мову ненависті»? Чи зазначені висловлювання є заклик до насильства по відношенню до конкретних осіб, груп осіб або якоїсь частини населення? Викликає сумнів. Карикатура, зазвичай, справляє більш сильне враження у порівнянні з текстом, особливо у даній предметній області, але коли йдеться про карикатури, то перебільшення є властивою їм рисою;
- обставини цієї справи, зокрема загроза «сепаратизму»;
- заявник є головним редактором, а не автором карикатур;
- тираж газети;
- вирок (характер та тяжкість накладеного покарання) — позбавлення свободи, штраф і заборона випуску газети впродовж одного тижня. Це видається занадто суворим покаранням у даній справі.

Висновок

З врахуванням зазначених вище аспектів справи засудження заявника видається непропорційним законній меті і таким, що не було необхідним у демократичному суспільстві. Відтак, це засудження порушувало статтю 10 Конвенції.

Порівняйте зі справою «Ергін проти Туреччини», № 50691/99, 16 червня 2005 року.

*в) Особливі випадки, які пов'язані
з нападами на релігійні вірування*

Попередні фактори майже не зачіпають або торкаються лише побіжно справ, де йдеться про вираження ідей релігійного характеру.

Суд декілька разів проголошував, що «ті, хто намагається скористатись правом виражати свої релігійні погляди чи переконання, незалежно від того, чи належать вони до релігійної більшості, чи до меншини, не можуть — і на це є підстави — розраховувати на те, що вони будуть захищені від будь-якої критики. Вони повинні миритись із тим і сприймати те, що інші виступатимуть проти їхнього віросповідання або ж навіть пропагуватимуть доктрини, що є ворожими по відношенню до їхньої віри»⁸⁷. В той же час, у випадку нападок, які визнаються образливими і стосуються питань, які віруючі вважають для себе священними, Європейський суд визнає, що держави можуть вдаватись до заходів, що обмежують свободу вираження поглядів. У зв'язку з цим Суд вважає, що релігійні почуття інших осіб, поза всяким сумнівом, є «правами інших осіб» в значенні пункту 2 статті 10 Конвенції.

Стверджуючи наступний принцип, Європейський суд виступає за надання державам-членам широкого поля розсуду у випадках, коли мають місце нападки на релігійному ґрунті:

«Відсутність в європейських країнах єдиної концепції вимог щодо захисту прав інших осіб, коли йдеться про нападки на релігійному ґрунті, розширює поле розсуду держав-членів, коли вони регулюють свободу вираження поглядів у зв'язку з питаннями, які можуть ображати внутрішні переконання особи, що пов'язані з питаннями моралі або релігії»⁸⁸.

У цьому формулюванні Суд застосував підхід, що є вже виробленим у сфері питань моралі, де відсутність «спільного знаменника» змусила Суд визнати за державами значне поле розсуду. В даній справі Суд виправдовує існування великого поля розсуду, аргументуючи це неможливістю «сформулювати вичерпне визначення того, що є можливим посяганням на

⁸⁷ Справа «*Otto-Preminger-Institut проти Австрії*», рішення від 20 вересня 1994 року, серія А, № 295-А, пункт 47.

⁸⁸ Дане формулювання зустрічається в декількох рішеннях; одним із варіантів воно представлено в справі «*Мерфі проти Ірландії*», де уточнюється, що: «як видається, не існує єдиної концепції щодо вимог стосовно захисту прав інших осіб в контексті регулювання питання поширення реклами релігійного змісту» («*Мерфі проти Ірландії*», № 44179/98, пункт 81, CEDH, 2003-IX).

право вираження поглядів, коли воно спрямоване проти релігійних почуттів інших осіб». У зв'язку з цим Суд наголошує на великому розмаїтті пов'язаних із релігією концепцій⁸⁹, які можуть варіюватись навіть в межах однієї країни⁹⁰.

Європейський суд допускає, що держава може вживати заходів, які обмежують свободу вираження поглядів, якщо такі висловлювання стосовно релігійних вірувань є безпідставно образливими по відношенню до віруючих, перешкоджають праву цих останніх сповідувати власну релігію або ж підбурюють до вияву ненависті чи насильства по відношенню до них.

Цей фактор розмаїття пояснює, чому Суд приділяє лише незначну увагу іншим елементам справи і залишає оцінку ситуації в цілому на розсуд держави-відповідача. Суд насправді вважає, що національні органи влади «в принципі, знаходяться в кращій ситуації, у порівнянні з міжнародним суддею, для того щоб висловити свою точку зору щодо змісту цих вимог»⁹¹. Таке широке поле розсуду спонукало Суд робити наголос на особливому контексті справ, які він розглядає.

Відповідно, в більшості поданих на розгляд Суду справ, які стосувались нападок на релігійні вірування, Суд дійшов висновку про відсутність порушення статті 10, розцінюючи втручання необхідним для захисту інших осіб, враховуючи дуже широке поле розсуду, що є в розпорядженні держав в цьому питанні. Так, він постановив, що:

- право віруючих на повагу до їхніх релігійних почуттів, яке гарантує стаття 10 Конвенції, може бути порушене провокаційними зображеннями об'єктів релігійного поклоніння. Суд при цьому додав, що «такі зображення можна вважати злісним порушенням духу толерантності, який має бути притаманним демократичному суспільству»⁹²;
- гарантією в англійському праві є закріплений у визначенні такого правопорушення, як богохульство, дуже серйозний рівень осквернення⁹³; для того, щоб було винесено обвину-

---

⁸⁹ У справі «*Вінгров проти Сполученого Королівства*» Суд у зв'язку з цим зазначає, що «фактори, які можуть серйозно ображати осіб з певними релігійними переконаннями, сильно змінюються в залежності від часу та місця, особливо в нашу епоху, характерною ознакою якої є все більша кількість різних вірувань та конфесій» (пункт 58).

⁹⁰ Справа «*Отто-Премінгер-Інститут проти Австрії*», пункт 50.

⁹¹ Справа «*Вінгров проти Сполученого Королівства*», пункт 58.

⁹² Справа «*Отто-Премінгер-Інститут проти Австрії*», пункт 47.

⁹³ Справа «*Вінгров проти Сполученого Королівства*», пункт 60.

вальний вирок за богохульство, рівень образи релігійних почуттів має бути дуже серйозним;

- коли йдеться не лише про висловлювання, які зачіпають, ображають, шокують або ж «провокують», але й про лайливі нападки на пророка ісламу, віруючі можуть цілком обґрунтовано вважати себе об'єктами безпідставних і образливих нападок, які здійснюються через критику релігійних доктрин⁹⁴.

На відміну від подібних випадків, держави в окремих випадках були наділені меншим полем розсуду, в результаті чого Суд визнав порушення статті 10 Конвенції:

- в рішенні у справі *Жіневські*, де Суд зробив наголос на важливості свободи преси та свободи дискусій з питань, які становлять загальний інтерес. Хоч в спірній статті і піддавались сумніву окремі догмати католицизму, Суд не розглядав цю справу з позицій оцінювання нападів на релігійні переконання⁹⁵. Суд вважав, що ця стаття була викладом роздумів, які заявник, що був журналістом та істориком, хотів висловити з приводу питання, яке, безсумнівно, становило загальний інтерес у демократичному суспільстві — питання про різні можливі причини знищення євреїв у Європі. Суд також підкреслив, що підготовлена заявником стаття не містила безпідставних нападок чи образ і не підбурювала до вияву неповаги або ненависті⁹⁶;
- в рішенні у справі *Айдіна Татлава* відсутність послідовності у поведінці держави, яка розпочала переслідування з приводу видруку п'ятого видання твору, тоді як перші чотири вона дозволила друкувати, здалась Суду достатньою причиною для того, щоб ухвалити рішення на користь заявника. До того ж, Суд «не вбачає у зазначених виразах ні образливого тону, який звернений безпосередньо проти віруючих, ні образливих нападок на священні символи, зокрема, символи мусульман, яких, в разі, коли вони читатимуть цю книгу, певно ж, що зачеплять до певної міри саркастичні коментування їхньої віри»⁹⁷;
- в рішенні у справі *Кляйна* Суд постановив, що Словаччина порушила статтю 10, засудивши журналіста, який критику-

⁹⁴ Справа «*І. А. проти Туреччини*», № 42571/98, пункт 29, ECHR 2005-VIII.

⁹⁵ Справа «*Жіневські проти Франції*», № 64016/00, пункт 51, 31 вересня 2006 року: «аналіз даної статті свідчить, що в ній не було прямих нападок на релігійні вірування».

⁹⁶ Там само, пункт 52.

⁹⁷ Справа «*Айдін Татлав проти Туреччини*», пункт 28.

вав архієпископа, що закликав у телевізійній передачі припинити показ фільму «*Larri Flint*» і прибрати всі рекламні афіші про цей фільм. На думку Суду, зазначена стаття «не порушувала право віруючих сповідувати свою релігію та відправляти релігійні обряди і не паплюжила їхню релігію» — Суд вважав, що вжиті різкі слова стосувались тільки архієпископа і що заявник у своїй статті «не дискредитував та не принижував частину населення через її належність до католицької віри», навіть якщо своєю критикою журналіст і міг образити окремих віруючих⁹⁸;

- І, нарешті, в рішенні у справі «*Nur Radyo Ve Televizyon*» Суд визнав, що окремі висловлювання, «хоч якими б шокуючими та образливими вони не були», можуть вважатись припустимими від того моменту, коли «вони вже ніяк не підбурюють до насильства і не можуть призвести до розпалювання ненависті по відношенню до осіб, які не належать до цієї ж релігійної спільноти»⁹⁹, і це незважаючи на запальний характер коментарів, «що могли спровокувати упереджене ставлення, нетерпимість і мракобісся», в зазначених висловлюваннях, де землетрус був наділений певним релігійним змістом.

Таким чином, навіть коли йдеться про релігійні вірування, Суд припускає можливість висловлювань, які можуть «**шокувати**» і «**ображати**», за умови, що:

- ці висловлювання не є безпідставно образливими;
- образливий тон не спрямований безпосередньо проти когось із віруючих;
- дані висловлювання не ображають ані віруючих, ані їхні священні символи;
- вони не порушують права віруючих сповідувати релігію та відправляти обряди, а також не паплюжать їхню віру;
- і, що є особливо важливим, вони не спричинюють вияв неповаги, ненависті або насильства.

⁹⁸ Справа «*Кляйн проти Словаччини*», № 208/01, пункт 52, 31 жовтня 2006 року.

⁹⁹ Справа «*Nur Radyo Ve Televizyon Yayınclığı A. Ş. проти Туреччини*», № 6587/03, пункт 30, 27 листопада 2007 року.

Практичне заняття

Дослідження справи № 3

Факти

Держава Мікронія є членом Ради Європи і стороною Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод з 1998 року.

Art Gallery Мікронії є однією з найбільш відомих незалежних галерей мистецтв цієї країни. Вона розташована в робочому районі столиці, де проживає дуже релігійне населення, і займається тим, що влаштовує виставки сучасного мистецтва. Галереєю керує асоціація *Micron'Art*.

Асоціація в рамках відзначення десятої річниці галереї організувала ретроспективний показ робіт найвідоміших художників Мікронії, і ця експозиція демонструвалась з 2 травня по 21 червня 2000 року. Поміж представлених робіт були картини Леонарда Д., тимчасово надані власником для виставки.

Деякі з картин цього художника, представлених на виставці, стали предметом палких суперечок в Мікронії, оскільки окремі еротичні роботи Леонарда Д., що був видатним сюрреалістом, могли шокувати дуже набожне населення району міста, де була розташована галерея мистецтв. На цих картинах деякі культові релігійні особи були зображені у відверто сексуальних позах.

Спілка мешканців цього району, яка вважала ці картини «сатанинськими» і посилалась на те, що демонструвати їх в *Art Gallery Мікронії* недоречно, оскільки в цьому районі проживало надзвичайно релігійне населення, організувала кілька маніфестацій перед галереєю з вимогою прибрати ці картини, але досягла успіху.

15 червня 2000 року спілка звернулася із позовом проти *Micron'Art*, посилаючись на національне законодавство в області авторського права та вимагаючи заборонити галереї експонувати зазначені картини. Хоч суд першої інстанції відхилив позов, однак апеляційний суд визнав, що картини є образливими за своїм змістом, і видав *Micron'Art* припис із заборonoю експонувати три зазначені картини з цієї галереї під час запланованої виставки. Асоціація *Micron'Art* намарно намагалася оскаржити це рішення — 1 лютого 2006 року її касаційну скаргу було відхилено.

У результаті цього 11 лютого 2006 року асоціація *Micron'Art* звернулась до Європейського суду згідно зі статтею 34 Конвенції із заявою, поданою проти Мікронії.

Можливі рішення

Ця справа, поза всяким сумнівом, зачіпає право на свободу художнього вираження поглядів, яке захищає стаття 10 Конвенції. Заборона асоціації-заявниці експонувати визначені картини, безсумнівно, має розглядатись як посягання на її свободу вираження поглядів. Окрім того, це обмеження було «встановлене законом» і переслідувало законну мету, яка полягала в «захисті прав інших осіб», у даному випадку — захисті релігійних почуттів інших осіб.

При аналізі необхідності втручання мають бути враховані декілька факторів:

- характер та серйозність втручання: припис судів Мікронії мав рамки, що були обмежені в часі та місці. Цим приписом асоціації-заявниці заборонялось експонувати виключно три картини в означеному місці, при цьому без жодних обмежень майбутньої запланованої виставки;
- окрім цього, із врахуванням специфіки ситуації, яка була пов'язана з релігійними віруваннями, цілком вірогідно, що Суд визнає за державою дуже широке поле розсуду, оскільки картини можуть містити дійсно дуже образливі нападки на теми, які вважаються цими віруючими священними;
- особливу увагу слід звернути також на контекст цієї справи, оскільки більшість жителів району є віруючими та прихильниками релігії, яку зачіпали в зазначених картинах.

Висновок

Якщо Суд розглядатиме цю справу з позиції захисту релігійних вірувань інших осіб і буде враховувати обмежений характер втручання, він, цілком ймовірно, визнає, що оскаржувана заборона була пропорційною меті, якої прагнули досягнути, а відтак, була необхідною в демократичному суспільстві. Відповідно, порушення статті 10 Конвенції не було.

Порівняйте: «Мюллер та інші проти Швейцарії», рішення від 24 травня 1988 року, серія А, № 133; «Vereinigung Bildender Künstler проти Австрії», № 68354/01, CEDH-2007; «Вінгрук проти Сполученого Королівства», рішення від 25 листопада 1996 року, Збірник ухвал та рішень, 1996-V.

IV. Елементи з інших джерел

Інші міжнародні або регіональні структури, зокрема Комітет з прав людини, Комітет за подолання расової дискримінації та Європейська комісія проти расизму та нетерпимості (ЄКРН), зустрічаючись з обмеженнями права на свободу вираження поглядів у зв'язку з «мовою ненависті», уточнювали окремі елементи, що характеризують цей тип висловлювань.

Мета висловлювання

У рішенні у справі «*Форіссон проти Франції*» Комітет з прав людини постановив, що обмеження свободи вираження поглядів автора, якого було засуджено згідно із «законом Фабіуса-Гессо» за ревізіоністські заяви, дозволяється підпунктом а) пункту 3 статті 19 Міжнародного пакту про громадські та політичні права. Для того щоб підтвердити цей висновок, Комітет наголосив, що «висловлювання автора, якщо їх розглядати в загальному контексті, **за своєю природою були такими, що породжували або посилювали антисемітські настрої**», і, відповідно, «це обмеження було спрямоване на те, щоб забезпечити право єврейської спільноти жити, не боячись опинитись в атмосфері антисемітизму»¹⁰⁰.

Комітет з прав людини знову зробив такий же висновок у справі «*Малкольм Росс проти Канади*», нагадавши, що «права або репутація інших осіб, заради захисту яких можуть бути дозволені обмеження згідно зі статтею 19, можуть бути правами або репутацією як інших осіб, так і суспільства в цілому», і підтвердив, що «обмеження можуть бути дозволені відносно заяв, які за своєю природою можуть породжувати або посилювати антисемітські почуття, з тим, щоб забезпечити право єврейської спільноти бути захищеними від релігійної ненависті»¹⁰¹.

Зміст висловлювання

Висловлювання, які містять заклик до ненависті, знаходять однакостайний осуд у контролюючих міжнародних органів і не

Комітет з прав людини вважає, що обмеження свободи вираження поглядів можуть дозволятися і навіть бути необхідними у випадках, коли висловлювання підбурюють до расової чи релігійної ненависті.

¹⁰⁰ Комітет з прав людини, «*Форіссон проти Франції*», звернення № 550/1993, 8 листопада 1996 року, пункт 9.6.

¹⁰¹ Комітет з прав людини, «*Малкольм Росс проти Канади*», звернення № 736/1997, 18 жовтня 2000 року, пункт 11.5.

підпадають під захист свободи вираження поглядів. Про це нагадує, наприклад, Комітет з прав людини у своєму рішенні у справі «Дж. Р. Т. і В. Дж. Парті проти Канади», де він визнав звернення з приводу поширення антисемітських висловлювань по телефону неприйнятними через несумісність *ratione materiae* з положеннями Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, на основі того, що «думки, які пан Т. намагався поширити через телефонну мережу, є безсумнівно **пропагандою расової чи релігійної ненависті**, яку Канада зобов'язалась забороняти в силу пункту 2 статті 20 Пакту»¹⁰².

Комітет з ліквідації расової дискримінації також мав справу з питанням про визначення того, які саме заяви захищені відповідним положенням, що міститься в статті 4 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. У справі «Єврейська громада Осло та інші проти Норвегії» Комітет мав висловити свою думку з приводу промови, виголошеної під час маршу в пам'ять нацистського лідера Рудольфа Гесса групою, що мала назву Vootboys. Комітет зазначив у зв'язку з цим, що «принцип свободи вираження поглядів захищається в меншому обсязі у справах про расистські висловлювання і "мову ненависті", які розглядають інші міжнародні органи, і що сам Комітет в своїй загальній рекомендації № 15 чітко визначив, що заборона поширювати будь-які ідеї, що базуються на расовій перевазі або расовій ненависті, сумісна з правом на свободу переконань і вираження поглядів»¹⁰³. У цій справі Комітет визнав, що висловлені заяви містили «ідеї, засновані на расовій перевазі або ненависті» і що посилення на Гітлера та його переконання, а також заклик слідувати за ним треба ... вважати **підбурюванням якщо не до насильства, то, як мінімум, до расової дискримінації**»¹⁰⁴. Комітет постановив, що ці заяви, оскільки вони були «винятково/вочевидь агресивними», не підпадали під захист положення про їх захист і що, відповідно, виправдання їхнього автора Верховним судом Норвегії становило порушення статті 4 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації.

---

¹⁰² Комітет з прав людини, «Дж. Р. Т. і В. Дж. Парті проти Канади», звернення № 104/1981, 6 квітня 1983 року, пункт 8.

¹⁰³ Комітет з питань боротьби з расовою дискримінацією, «Єврейська громада Осло та інші проти Норвегії», звернення № 30/2003, 15 серпня 2005 року, пункт 10.5.

¹⁰⁴ Там само, пункт 10.4.

В цілому ЄКПН вважає, що законом слід переслідувати в кримінальному порядку такі висловлювання, якщо вони були зроблені умисно¹⁰⁵:

- публічні заклики до насильства, ненависті або дискримінації; публічні образи або наклеп; погрози особі або групі осіб через їх расову належність, колір шкіри, мову, релігію, національність або національне чи етнічне походження;
- публічне вираження з расистськими намірами ідеології, яка стверджує перевагу осіб за расовою ознакою, кольором шкіри, мовою, релігією, національністю або національним чи етнічним походженням або ж паплюжить чи принижує таку групу;
- публічне заперечення, применшення, виправдання або схвалення з расистськими намірами злочинів геноциду, злочинів проти людства чи військових злочинів.

На думку ЄКПН, публічні заклики до насильства, ненависті або дискримінації по відношенню до особи або групи осіб за такими ознаками, як релігія чи етнічне походження, повинні вважатись злочином і переслідуватись в кримінальному порядку.

Контекст висловлювання

Позиція автора заяви

У своєму рішенні в справі «*Малкольм Росс проти Канади*», в якій йшлося про шкільного вчителя, якого було звільнено з посади через публічні заяви, що були визнані дискримінаційними по відношенню до осіб іудейського віросповідання та походження, в яких автор, зокрема, затаврував релігію та вірування іудеїв, Комітет з прав людини врахував посаду автора цих висловлювань. Комітет також підкреслив, що обов'язки та відповідальність, які пов'язані зі здійсненням права на свободу вираження поглядів, «мають особливе значення в межах шкільної системи, особливо коли йдеться про навчання учнів середньої школи»; ... вплив з боку **шкільних вчителів** може слугувати виправданням обмежень з метою контролювати, щоб шкільна система не дозволяла узаконювати можливість висловлювати погляди дискримінаційного характеру»¹⁰⁶.

З іншого боку, у справі «*Камаль Кереші проти Данії*» Комітет з ліквідації расової дискримінації звернув «увагу держави-сторони на необхідність встановлення балансу між свободою вираження поглядів та вимогами Міжнародної конвенції про

¹⁰⁵ Загальна рекомендація щодо політики Європейської комісії проти расизму та нетерпимості № 7 про національне законодавство щодо боротьби з расизмом та расовою дискримінацією, прийнята 13 грудня 2002 року, частина IV (кримінальне право), пункт 18, підпункти з (а) по (е).

¹⁰⁶ Комітет з прав людини, «*Малкольм Росс проти Канади*», звернення № 736/1997, 18 жовтня 2000 року, пункт 11.6.

ліквідацію всіх форм расової дискримінації, спрямованої на запобігання та скорочення всіх видів расової дискримінації, особливо в контексті заяв, зроблених **членами політичних партій**»¹⁰⁷.

Всесвітня конференція проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості підкреслила у своїй Програмі дій, прийнятій в 2001 році, «ключову роль, яку **політичні діячі та політичні партії** можуть відігравати в боротьбі з расизмом, расовою дискримінацією, ксенофобією і пов'язаною з ними нетерпимістю, і закликала політичні партії зробити конкретні кроки для забезпечення рівності, солідарності та відсутності дискримінації у суспільстві, зокрема шляхом добровільного ухвалення кодексів поведінки, які передбачали б внутрішні дисциплінарні покарання за порушення встановлених норм, з тим, щоб їхні члени утримувалися від публічних заяв та дій, які сприяють або підбурюють до расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості»¹⁰⁸.

ЄКРН, дотримуючись того ж напрямку ідей, наголосила, що «**політичні партії** можуть відігравати важливу роль у боротьбі з расизмом шляхом формування громадської думки та спрямування її в позитивному ключі», і закликала їх «сформулювати чітке політичне послання, яке сприятиме розмаїттю та плюралізму в європейських суспільствах»¹⁰⁹.

Характер і суворість покарання

У тій же справі *Малкольма Росса проти Канади* Комітет з прав людини визнав, що «рішення про звільнення автора з посади вчителя може вважатись обмеженням, яке було необхідне для захисту прав і свобод єврейських дітей у системі шкільної освіти, вільної від упередженості, забобонів і нетерпимості»¹¹⁰. В цьому випадку автора було звільнено з посади вчителя, один тиждень він провів у відпустці без збереження зарплатні, а

---

¹⁰⁷ Комітет за ліквідацію расової дискримінації, «*Камаль Кереш проти Данії*», звернення № 27/2002, 19 серпня 2003 року, пункт 9.

¹⁰⁸ Програма дій, ухвалена 8 вересня 2001 року Всесвітньою конференцією проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості в Дурбані (Південна Африка), пункт 115.

¹⁰⁹ Декларація ЄКРН про використання расистських, антисемітських та ксенофобських елементів в політичному дискурсі, прийнята 17 березня 2005 року. Див. також Декларацію про свободу політичних дебатів у ЗМІ, ухвалену Комітетом міністрів Ради Європи 12 лютого 2004 року.

¹¹⁰ Комітет з прав людини, «*Малкольм Росс проти Канади*», повідомлення № 736/1997, 18 жовтня 2000 року, пункт 11.6.

потім його було призначено на посаду, що не пов'язана з викладацькою діяльністю. Беручи до уваги цей момент справи, Комітет зазначає, що «автора було призначено на не пов'язану з викладацькою діяльністю посаду після мінімальної відпустки без збереження заробітної плати, і що обмеження, відтак, не було запроваджене на триваліший час, ніж той, що був потрібний для запровадження захисних функцій»¹¹¹, і дійшов висновку про відсутність порушення статті 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

---

¹¹¹ Комітет з прав людини, «*Малкольм Росс проти Канади*», повідомлення № 736/1997, 18 жовтня 2000 року, пункт 11.6.

Практичне заняття

Дослідження справи № 4

Факти

RT1 — найпопулярніший телеканал Норманрії. Ця держава є членом Ради Європи і стороною Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод з 2002 року.

Однією з найбільш популярних програм каналу RT1 є щотижневе шоу «Вам слово»: воно дозволяє глядачам висловити свою думку щодо поточних подій у листах, які вони надсилають на адресу телевізійного каналу. Ведуча шоу вибирає окремі листи, їх зачитує і коментує в прямому ефірі.

Весною 2006 року під час трансляції даної передачі ведуча процитувала листа, який привернув її увагу і «викликав у неї занепокоєння»: в ньому один із глядачів висловив своє «обурення» з приводу нещодавнього рішення уряду Норманрії, яке широко обговорювалось в засобах масової інформації, стосовно надання притулку біженцям з Ловетії, які рятувались від громадянської війни в їхній країні. Глядач уточнив, що «нехай вони залишаються у своїй країні, вони мають те, на що вони заслуговують!»

У червні 2006 року через зачитані під час передачі уривки з листа Комісія з питань телебачення і радіомовлення Норманрії вирішила зупинити трансляцію телеканалу RT1 на п'ять днів і висловити попередження ведучій. Згідно з цим рішенням, програма за своїм змістом підбурювала до насильства, ненависті і расової дискримінації. 21 червня 2006 року керівництву телеканалу і ведучій було повідомлено про рішення щодо призупинення роботи та про попередження.

22 червня 2006 року компанія і ведуча звернулися до уповноваженого адміністративного суду, прагнучи скасувати це рішення. У своєму рішенні адміністративний суд дійшов висновку, що компанія і ведуча, зачитуючи під час передачі уривки з листа, порушили закон про телемовлення, і залишив в силі попереднє рішення.

4 липня 2008 року компанія і ведуча програми звернулися до Національної ради, яка відхилила цю заяву і підтвердила рішення, ухвалене першою інстанцією.

Після цього 12 липня 2008 року компанія і ведуча звернулись, відповідно до статті 34 Конвенції, до Європейського суду із заявою проти Норманрії.

Можливе рішення

У світлі прецедентної практики Європейського суду з прав людини та загальних принципів, що застосовуються до свободи вираження поглядів, оскаржуваний вирок, безсумнівно, є втручанням у право на свободу вираження поглядів, яке захищається пунктом 1 статті 10. Це втручання було передбачене законом і переслідувало законну мету — захистити права інших осіб відповідно до пункту 2 статті 10. Але чи було воно «необхідним у демократичному суспільстві»?

Що слід врахувати

Слід приділити увагу словам, які були вжиті в програмі, що стала предметом оскарження, та контексту, в якому вони були поширені. Зокрема, слід взяти до уваги наступні фактори:

- преса відіграє важливу роль в демократичному суспільстві: це стосується не тільки друкованих видань, а й аудіовізуальних засобів масової інформації;
- зміст висловлювань: ці висловлювання стосувались питання, яке становило загальний інтерес і широко обговорювалось в тогочасній публічній дискусії;
- той факт, що ведуча під час передачі з пересторогою уточнила, що йдеться про цитату з листа і дистанціювалась від змісту зачитаного уривка;
- характер покарання: якщо попередження може видатись не дуже суворим покаранням, то призупинення роботи видається непропорційним меті, якої прагнули досягнути.

Висновок

З урахуванням зазначених вище елементів можна зробити висновок про те, що це засудження не було необхідним в демократичному суспільстві. В цій справі Європейський суд, скоріше за все, ухвалить рішення про те, що Норманрія порушила статтю 10 Конвенції.

Порівняйте: «*Özgür Radyo-Ses Radyo Televizyon Yayın Yapım Ve Tanıtım A. Ş. проти Туреччини*», № 64178/00, 64179/00, 64181/00, 64183/00, 64184/00, 30 березня 2006 року.

Додаток I

Відповідні застосовні міжнародні та регіональні документи

Відповідні права Документи	Право на свободу вираження поглядів	Заборона дискримінації	Свобода вірувань та віросповідання	Право на повагу до приватного та сімейного життя	Заборона зловживати правами	Заборона пропаганди ненависті або розпалювання дискримінації
Загальна декларація прав людини	Стаття 19	— Стаття 1 — Стаття 2 — Стаття 7	— Стаття 18 — Стаття 29	Стаття 12		
Міжнародний пакт про громадянські й політичні права ¹¹²	Стаття 19	— Стаття 2 § 1 — Стаття 26	— Стаття 18 — Стаття 27	Стаття 17	Стаття 5	Стаття 20
Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (МКЛРД)	Стаття 5 d) viii)	Стаття 1	Стаття 5 d) viii)			Стаття 4 ¹¹³
Європейська конвенція з прав людини ¹¹⁴	Стаття 10	— Стаття 14 — Стаття 1 Протоколу № 12	Стаття 9	Стаття 8	Стаття 17	
Американська конвенція з прав людини	Стаття 13	— Стаття 1 § 1 — Стаття 24	Стаття 12	Стаття 11		Стаття 13 § 5
Європейська соціальна хартія (переглянута) ¹¹⁵		Стаття E				

Рамкова конвенція про захист національних меншин	Стаття 9	Стаття 4	— Стаття 5 — Стаття 6 — Стаття 7 — Стаття 8		Стаття 21	
Хартія основних прав Європейського Союзу ¹¹⁶	Стаття 11	Стаття 21	— Стаття 10 — Стаття 22	Стаття 7	Стаття 54	

¹¹² Міжнародний пакт про громадянські та політичні права є правовим зобов'язанням, обов'язковим для виконання всіма державами-членами.

¹¹³ Деякі держави — члени Ради Європи зробили застереження та заяви щодо статті 4, що пов'язані з узгодженням зобов'язань, які накладаються цією статтею, з правом на свободу вираження поглядів та свободою мирних зборів. Слід звернути особливу увагу на застереження або заяви, зроблені Австрією, Бельгією, Ірландією, Італією та Сполученим Королівством, де підкреслюється важливість того, щоб заходи, передбачені в підпунктах а), в) та с) статті 4 МКЛРД, запроваджувались з належним врахуванням принципів Загальної декларації прав людини та прав, які чітко викладені у статті 5 Конвенції. Ці держави вважають, що зобов'язання, які накладає стаття 4 МКЛРД, повинні бути узгоджені з правом на свободу думки та вираження поглядів, а також з правом на свободу мирних зібрань та об'єднань.

¹¹⁴ Протокол № 1 до ЄКПЛ був ратифікований всіма державами-членами, за винятком Монако і Швейцарії. Протокол № 12 до ЄКПЛ ратифікували такі держави-члени: Албанія, Андорра, Вірменія, Боснія та Герцеговина, Хорватія, Кіпр, Іспанія, Фінляндія, Грузія, Люксембург, Чорногорія, Нідерланди, Румунія, Сан-Марино, Сербія, Словенія, «колишня Югославська Республіка Македонія», Україна.

¹¹⁵ Європейську соціальну хартію (переглянуту) ратифікували такі держави-члени: Албанія, Андорра, Вірменія, Азербайджан, Бельгія, Болгарія, Боснія та Герцеговина, Кіпр, Естонія, Фінляндія, Франція, Грузія, Ірландія, Італія, Литва, Мальта, Молдова, Норвегія, Нідерланди, Португалія, Росія, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Швеція, Туреччина, Угорщина, Україна, Чорногорія.

¹¹⁶ Рамкова конвенція про захист національних меншин була ратифікована усіма державами-членами, за винятком Андорри, Бельгії, Франції, Греції, Ісландії, Люксембургу, Монако і Туреччини.

Загальна декларація прав людини

Стаття 1

Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в душі братерства.

Стаття 2

Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища.

Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядованою або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті.

Стаття 7

Всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації.

Стаття 12

Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист законом від такого втручання або таких посягань.

Стаття 18

Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів.

Стаття 19

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотри-

муватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 29

1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи.
2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.
3. Здійснення цих прав і свобод ні в якому разі не повинно суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права

Стаття 2

1. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується поважати і забезпечувати всім особам, що перебувають у межах її території та під її юрисдикцією права, визнані в цьому Пакті, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини.

Стаття 5

1. Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як таке, що означає, що якась держава, яка група чи якась особа має право займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення яких-небудь прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається в цьому Пакті.

2. Ніяке обмеження чи приниження будь-яких основних прав людини, визнаних або існуючих в якій-небудь державі — учасниці цього Пакту на підставі закону, конвенцій, правил чи звичаїв, не допускається під тим приводом, що в цьому

Пакті не визнаються такі права або що в ньому вони визнаються в меншому обсязі.

Стаття 17

1. Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію.

2. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань.

Стаття 18

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів та вчень.

2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір.

3. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб.

4. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей відповідно до своїх власних переконань.

Стаття 19

1. Кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів.

2. Кожна людина має право на вільне вираження своїх поглядів; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір.

3. Користування передбаченими в пункті 2 цієї статті правами накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Воно

може бути, отже, пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними:

- а) для дотримання прав і репутації інших осіб;
- б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи суспільної моралі.

Стаття 20

1. Будь-яка пропаганда війни забороняється законом.
2. Будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства, забороняється законом.

Стаття 26

Всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону.

В цьому відношенні всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини.

Стаття 27

У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до таких меншин, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою.

Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації

Стаття 1

- (1) У цій Конвенції вислів «расова дискримінація» означає будь-яке розрізнення, винятки, обмеження чи перевагу, основані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та ос-

новних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя.

- (2) Ця Конвенція не застосовується до відмінностей, винятків, обмежень чи переваг, що їх Держави — учасниці цієї Конвенції проводять чи роблять між громадянами і не громадянами.
- (3) Ніщо в цій Конвенції не може бути витлумачено як таке, що якоюсь мірою впливає на положення законодавства Держав-учасниць стосовно національної належності, громадянства або натуралізації, за умови, що в таких постановках не проводиться дискримінація щодо якоїсь певної національності.
- (4) Вжиття спеціальних заходів з виключною метою забезпечення належного прогресу деяких расових або етнічних груп чи окремих осіб, що потребують захисту, який може виявитися необхідним для того, щоб забезпечити таким групам чи особам рівне використання і здійснення прав людини та основних свобод, не розглядається як расова дискримінація за умови, однак, що такі заходи не ведуть до збереження особливих прав для різних расових груп і що їх не буде залишено в силі після досягнення тих цілей, заради яких вони були запроваджені.

Стаття 4

Держави-учасниці осуджують всяку пропаганду і всі організації, які ґрунтуються на ідеях або теоріях переваги однієї раси чи групи осіб певного кольору шкіри або етнічного походження або намагаються виправдати, або заохочують расову ненависть і дискримінацію в будь-якій формі, і зобов'язуються вжити негайних і позитивних заходів, спрямованих на викоренення всякого підбурювання до такої дискримінації чи актів дискримінації, і з цією метою вони відповідно до принципів, поданих у Загальній декларації прав людини, і прав, ясно викладених у Статті 5 цієї Конвенції, серед іншого:

- а) оголошують злочином, що карається за законом, всяке поширення ідей, основаних на расовій перевазі або ненависті, всяке підбурювання до расової дискримінації, а також усі акти насильства або підбурювання до таких актів, спрямованих проти будь-якої раси чи групи осіб іншого кольору шкіри або етнічного походження, а також подання будь-якої допомоги для проведення расистської діяльності, включаючи її фінансування;

- b) оголошують протизаконними і забороняють організації, а також організовану і всяку іншу пропагандистську діяльність, які заохочують расову дискримінацію та підбурюють до неї, і визнають участь у таких організаціях чи в такій діяльності злочином, що карається за законом;
- c) не дозволяють національним чи місцевим органам державної влади або державним установам заохочувати расову дискримінацію чи підбурювати до неї.

Стаття 5

Відповідно до основних зобов'язань, викладених у Статті 2 цієї Конвенції, Держави-учасниці зобов'язуються заборонити і ліквідувати расову дискримінацію в усіх її формах і забезпечити рівноправність кожної людини перед законом, без розрізнення за ознакою раси, кольору шкіри, національного або етнічного походження, особливо щодо здійснення таких прав:

- a) права на рівність перед судом і всіма іншими органами, що здійснюють правосуддя;
- b) права на особисту безпеку і захист з боку держави від насильства або тілесних ушкоджень, заподіяваних як урядовими службовими особами, так і будь-якими окремими особами, групами чи установами;
- c) політичних прав, зокрема права брати участь у виборах — голосувати і виставляти свою кандидатуру — на основі загального і рівного виборчого права, права брати участь в управлінні країною, так само як і в керівництві державними справами на будь-якому рівні, а також права рівного доступу до державної служби;
- d) інших громадянських прав, зокрема:
  - (i) права на свободу пересування і проживання в межах держави;
  - (ii) права залишати будь-яку країну, включаючи свою власну, і повертатися в свою країну;
  - (iii) права на громадянство;
  - (iv) права на одруження і на вибір дугого із подружжя;
  - (v) права на володіння майном як одноосібно, так і спільно з іншими;
  - (vi) права спадкоємства;

- (vii) права на свободу думки, совісті і релігії;
  - (viii) права на свободу переконань і на вільне вираження їх;
  - (ix) права на свободу мирних зборів та асоціацій;
- е) економічних, соціальних і культурних прав, зокрема:
- (i) права на працю, вільний вибір роботи, справедливі і сприятливі умови праці, захист від безробіття, рівну плату за рівну працю, справедливу і задовільну винагороду;
  - (ii) права створювати професійні спілки і вступати до них;
  - (iii) права на житло;
  - (iv) права на охорону здоров'я, медичну допомогу, соціальне забезпечення і соціальне обслуговування;
  - (v) права на освіту і професійну підготовку;
  - (vi) права на рівну участь у культурному житті;
- ф) права на доступ до всякого місця або всякого виду обслуговування, призначеного для громадського користування, як, наприклад, транспорт, готелі, ресторани, кафе, театри і парки.

Європейська конвенція з прав людини

Стаття 8

Право на повагу до приватного і сімейного життя

1. Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції.
2. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 9

Свобода думки, совісті і релігії

1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або

переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 10

Свобода вираження поглядів

1. Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

2. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду.

Стаття 14

Заборона дискримінації

Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою — статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою.

Стаття 17

Заборона зловживання правами

Жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спря-

мовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції.

Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

Стаття 1

Загальна заборона дискримінації

1. Здійснення будь-якого передбаченого законом права забезпечується без дискримінації за будь-якою ознакою, наприклад, за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національної меншини, майнового стану, народження або за іншою ознакою.
2. Ніхто не може бути дискримінований будь-яким органом державної влади за будь-якою ознакою, наприклад, за тими, які зазначено в пункті 1.

Американська конвенція з прав людини

Стаття 1

Зобов'язання поважати право

1. Держави — учасники даної Конвенції зобов'язуються поважати права й свободи та забезпечувати всім особам в рамках їхньої юрисдикції вільне і повне використання таких прав і свобод без дискримінації на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного або соціального походження, економічного становища, народження чи будь-яких інших соціальних умов.
2. Для мети даної Конвенції термін «особа» означає кожну людину.

Стаття 11

Право на приватність

1. Кожен має право на повагу до його честі та визнання його гідності.
2. Ніхто не може бути об'єктом свавільного або образливого втручання в його приватне життя, життя його родини, порушення недоторканності його житла або таємниці його кореспонденції чи незаконних нападів на його честь і репутацію.
3. Кожен має право на законний захист від таких втручань, порушень та нападів.

Стаття 12

Свобода совісті та релігії

1. Кожен має право на свободу совісті та релігії. Це право включає свободу дотримуватися своєї релігії або вірувань, змінювати їх, а також свободу сповідувати чи поширювати свою релігію або вірування як індивідуально, так і спільно з іншими, публічно або приватно.
2. Ніхто не може підлягати будь-якому обмеженню, яке б могло порушити його свободу дотримуватися своєї релігії або вірування, а також змінювати їх.
3. Свобода сповідувати релігію або вірування може бути обмежена тільки на підставі закону і з метою необхідності захисту громадської безпеки, порядку, здоров'я, моралі, а також прав і свобод інших.
4. Батьки чи опікуни мають право навчати релігійним і моральним засадам своїх дітей чи підопічних відповідно до своїх власних переконань.

Стаття 13

Свобода думки та вираження поглядів

1. Кожен має право на свободу думки та вираження поглядів. Це право включає свободу шукати, отримати і розповсюджувати інформацію та ідеї будь-якого роду, незалежно від кордонів, як усно, так і в письмовому та друкованому вигляді, у вигляді мистецького твору або за допомогою інших засобів, за власним вибором.

2. Користування правом, передбаченим в попередньому пункті, не може піддаватися попередній цензурі, але може бути предметом наступної відповідальності, яка чітко встановлена законом й необхідна для забезпечення:

а) поваги прав і репутації інших осіб; або

б) захисту національної безпеки, громадського порядку або громадського здоров'я чи моралі.

3. Право на вираження поглядів не може бути обмежене опосередкованими методами або засобами, такими, як: зловживання урядовим чи приватним контролем за газетним папером, частотами радіопередач, інструментами чи обладнаннями, які використовуються для поширення інформації, або будь-якими іншими засобами, які направлені на затримку в обміні й поширенні ідей та думок.

4. Незважаючи на пункт 2 даної статті, публічні розважальні передачі можуть бути піддані відповідно до закону попередній цензурі з єдиною метою врегулювати доступ до них неповнолітніх з тим, щоб захистити мораль дітей та підлітків.

5. Всіляка пропаганда війни, а також національної, расової або релігійної ворожнечі, яка містить підбурювання до незаконних дій проти будь-якої особи чи групи осіб за ознакою раси, кольору шкіри, релігії, мови чи національного походження, розглядається як злочин, який карається за законом.

Стаття 24

Право на рівний захист

Всі особи є рівними перед законом. Відповідно, всі мають право на рівний захист з боку закону без жодної дискримінації.

Європейська соціальна хартія (переглянута)

Стаття E

Заборона дискримінації

Здійснення прав, передбачених цією Хартією, забезпечується без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, стану здоров'я, приналежності до національної меншини, народження або інших обставин.

*Рамкова конвенція про захист прав
національних меншин*

Стаття 4

1. Сторони зобов'язуються гарантувати особам, які належать до національних меншин, право рівності перед законом та право на рівний правовий захист. У цьому зв'язку будь-яка дискримінація на підставі приналежності до національної меншини забороняється.

2. Сторони зобов'язуються вжити, у разі необхідності, належних заходів з метою досягнення у всіх сферах економічного, соціального, політичного та культурного життя повної та справжньої рівності між особами, які належать до національної меншини, та особами, які належать до більшості населення. У цьому зв'язку, вони належним чином враховують конкретне становище осіб, які належать до національних меншин.

3. Заходи, вжиті відповідно до пункту 2, не розглядаються як акт дискримінації.

Стаття 5

1. Сторони зобов'язуються створити необхідні умови для того, щоб особи, які належать до національних меншин, мали можливість зберігати та розвивати свою культуру, зберігати основні елементи своєї самобутності, зокрема релігію, мову, традиції та культурну спадщину.

2. Без шкоди для заходів, що вживаються згідно з їх загальною політикою інтеграції, Сторони утримуються від політики та практики асиміляції осіб, які належать до національних меншин, проти їхньої волі і захищають цих осіб від будь-яких дій, спрямованих на таку асиміляцію.

Стаття 6

1. Сторони заохочують атмосферу терпимості та міжкультурного діалогу і вживають ефективних заходів для поглиблення взаємної поваги, взаєморозуміння та співробітництва між усіма особами, що проживають в межах їхньої території, незалежно від їхньої етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності, зокрема в галузях освіти, культури та засобів масової інформації.

2. Сторони зобов'язуються вживати належних заходів для захисту осіб, які можуть стати об'єктами погроз або актів дискри-

мінації, ворожого ставлення чи насильства на підставі їхньої етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності.

Стаття 7

Сторони забезпечують поважання прав кожної особи, яка належить до національної меншини, на свободу мирних зборів, свободу асоціації, свободу виявлення поглядів і свободу думки, совісті та релігії.

Стаття 8

Сторони зобов'язуються визнати за кожною особою, яка належить до національної меншини, право сповідувати свою релігію або переконання і створювати релігійні установи, організації та асоціації.

Стаття 9

1. Сторони зобов'язуються визнати, що право на свободу вираження поглядів кожної особи, яка належить до національної меншини, включає свободу дотримуватися своїх поглядів та одержувати і поширювати інформацію та ідеї мовою своєї національної меншини без втручання держави і незалежно від кордонів. Сторони забезпечують, в рамках своїх правових систем, щоб особи, які належать до національної меншини, не дискримінувалися у їхньому доступі до засобів масової інформації.

2. Пункт 1 не перешкоджає Сторонам вимагати ліцензування, без дискримінації та на основі об'єктивних критеріїв, радіо-, теле- або кінопідприємств.

3. Сторони не перешкоджають особам, які належать до національної меншини, створювати та використовувати друковані засоби масової інформації. В рамках законодавства, що регулює радіо та телебачення, вони, по можливості, забезпечують особам, які належать до національної меншини, враховуючи положення пункту і, можливість створення та використання своїх власних засобів масової інформації.

4. В рамках своїх правових систем Сторони вживають належних заходів для полегшення доступу осіб, які належать до національної меншини, до засобів масової інформації з метою сприяння поглибленню терпимості та розвитку культурного плюралізму.

Стаття 21

Ніщо у цій Рамковій конвенції не може тлумачитись як таке, що передбачає будь-яке право займатися будь-якою діяльністю або здійснювати будь-яку дію, що суперечать основним принципам міжнародного права, і зокрема принципам суверенної рівності, територіальної цілісності та політичної незалежності держав.

Хартія основних прав Європейського Союзу

Стаття 7

Повага до приватного та сімейного життя

Кожна людина має право на повагу до її приватного та сімейного життя, на недоторканність житла й таємницю кореспонденції.

Стаття 10

Свобода думки, совісті й релігії

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті й релігії. Це право включає свободу змінити свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або дотриматися переконань як індивідуально, а також спільно з іншими, публічним чи приватним чином, в богослужінні, віруванні і виконанні релігійних і ритуальних обрядів.

2. Право на відмову від військової служби з релігійно-етичних мотивів визнається у відповідності до національного законодавства, яке регламентує його здійснення.

Стаття 11

Свобода вираження поглядів та свобода інформації

1. Кожна людина має право на свободу (виразити) висловлювати свою думку. Це право включає свободу дотриматися своєї думки, отримати і розповсюджувати інформацію й ідеї без будь-якого втручання з боку публічної влади й незалежно від державних кордонів.

2. Зберігаються свобода й плюралізм засобів масової інформації.

Стаття 21

Заборона дискримінації

1. Забороняється дискримінація будь-якого роду, особливо, за ознакою статі, раси, кольору шкіри, етнічного або соціального походження, генетичних характеристик, мови, релігії чи переконань, політичних й інших поглядів, належності до національних меншин, майнового стану, походження, обмеження в працездатності, віку або сексуальної орієнтації.

2. У сфері застосування Договору, який заснував Європейське співтовариство, й Договору про Європейський Союз і без втрати для особливих положень вказаних договорів, будь-яка дискримінація за ознакою громадянства забороняється.

Стаття 22

Культурне, релігійне й мовне розмаїття

Європейський Союз поважає культурне, релігійне й мовне розмаїття.

Стаття 54

Заборона зловживання правом

Ніщо в даній Хартії не може тлумачитися як таке, що надає право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких з тих прав й свобод, що викладені в даній Хартії, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено даною Хартією.

Додаток II

Приклади національних заходів та ініціатив

В цьому додатку представлена підбірка практичних ініціатив, спрямованих на запобігання «мові ненависті» та заохочення толерантності. Приклади складаються з відповідей, що були представлені державами-членами в 2006 році¹¹⁷. Вони не є вичерпним переліком усіх ініціатив, започаткованих кожною з держав-членів. Ці приклади є ілюстрацією певних типових заходів, яких було вжито.

Весь загальний масив цих національних ініціатив/кращих практик можна розподілити на сім категорій:

- a) плани та програми дій;
- b) збір, облік та передача даних;
- c) освіта;
- d) ініціативи з підготовки спеціалістів та вироблення загальної політики, орієнтованої на правоохоронні органи, суддів та інших державних чиновників;
- e) деонтологічні кодекси та кодекси належної поведінки;
- f) ЗМІ та інтернет (окрім кодексів поведінки);
- g) громадянське суспільство та інформаційні кампанії.

1. Плани та програми дій

Дурбанська декларація і Програма дій (Всесвітня конференція проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості, 31 серпня – 7 вересня 2001 року) містять заклик до держав «розробити і запровадити без зволікань національні стратегії і плани дій, спрямовані на боротьбу з расизмом, расовою дискримінацією, ксенофобією і пов'язаною з ними нетерпимістю, в тому числі в їх гендерних проявах» (пункт бб), а також «розробити та запровадити політику та плани дій, а також здійснювати превентивні заходи з метою сприяти гармонії і толерантності між мігрантами та суспільством, яке їх приймає, щоб ліквідувати прояви расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості, в тому числі, акти насильства, що здійснюються в багатьох суспільствах окремими особами або групами осіб»

---

¹¹⁷ Усі відповіді зберігаються у документі Ради Європи GTDH-DEV A(2006)008 додаток.

(пункт 30 Декларації і Програми дій). Комітет з ліквідації расової дискримінації (КЛРД) також регулярно наголошує на необхідності запровадження державами-учасниками таких планів дій.

Висновок № 5-2005 Мережі незалежних експертів Євросоюзу з питань основних прав представляє детальний огляд національних планів дій та їх реалізації в **державих — членах Європейського Союзу**.

Серед країн, які не є членами ЄС, велику кількість планів дій і програм зазначила Хорватія:

- Національний план дій для рома (Декада інтеграції ромів, 2005–2015 рр.);
- Національний план дій, спрямований на попередження насильства серед дітей та молоді (2004 р.);
- Національний план щодо запобігання торгівлі дітьми (2005–2007 рр.);
- Національна стратегія єдиної політики для інвалідів (2003–2006 рр.);
- Національна політика щодо забезпечення гендерної рівності (2001 р.);
- План дій щодо забезпечення гендерної рівності (2001–2005 рр.);
- Програма з профілактики СНІДу;
- Програма із запобігання розладів поведінки у дітей та молоді;
- Національна стратегія з попередження дискримінації (в процесі розробки).

2. Збір, облік та передача даних

Багато держав-членів збирають статистичні дані про злочини, скоєні на ґрунті нетерпимості, та про випадки насильства, що можуть бути спричинені расистськими мотивами. Коли йдеться про **держави — члени Європейського Союзу**, то слід згадати про Агенцію основних прав Європейського Союзу (FRA), яка замінила Європейську обсерваторію расистських та ксенофобних проявів (EUMC), а також Європейську інформаційну мережу з питань расизму та ксенофобії (RAXEN), яка також здійснює збір даних та інформації щодо злочинів на ґрунті ненависті.

3. Освіта

Андорра започаткувала численні ініціативи задля підвищення поінформованості молоді з питань релігійного та культурного розмаїття і толерантності. Було реалізовано проекти, спрямовані на розв'язання конфліктів шляхом медіації, посилення прав дітей і здійснення кампаній проти насильства в сім'ї.

Бельгія започаткувала проект «Школи для демократії», який спрямований встановити зв'язок між толерантністю і повагою. **Люксембург** також приділяє особливу увагу викладанню прав людини в загальноосвітніх навчальних закладах країни. **Сан-Марино** пропонує програми практичної підготовки з акцентом на багатокультурній освіті і повазі до розмаїття, які передбачені для різних професійних груп, зокрема, вчителів. Школи та коледжі реалізували численні міжкультурні проекти, а також проекти з правозахисної тематики.

У рамках Національного плану дій щодо Декади інтеграції ромів (2005–2015 рр.) **Словаччина** є дуже активною в сприянні освітнім програмам, що орієнтовані на маргіналізованих ромів.

4. Ініціативи з підготовки спеціалістів та вироблення загальної політики, орієнтованої на правоохоронні органи, суддів та інших державних чиновників

В **Австрії** поліцейські беруть активну участь в інформаційно-роз'яснювальній роботі з молоддю. Принаймні один раз на семестр вони зв'язуються з вчителями, директорами шкіл, регіональними шкільними інспекторами та іншими відповідальними особами в галузі освіти та сприяють в їхніх зусиллях у боротьбі з расизмом, ксенофобією та антисемітською ідеологією. Особлива увага приділяється також расизму та ксенофобії в базовій підготовці поліцейських. Крім того, тодішньою Службою розвідки (зараз це Федеральне управління захисту конституції та боротьби з тероризмом) в 1996 році було запроваджено інтернет-проект, метою якого було виявлення екстремістських тенденцій на веб-сайтах та форумах (новини, списки розсилок). Інформація збирається та централізовано оцінюється в ВТ, а також окремо правоохоронними органами.

Франція створила корпус спеціальних суддів, які слідкують за узгодженням місцевих ініціатив подолання злочинності, а також забезпечують контакти з представниками громадського суспільства (асоціаціями, представниками церков і релігійних груп). У 2004 році були створені курси навчання громадянству,

які одночасно були і засобом застереження, і альтернативним видом кримінального покарання. Їхньою метою було нагадувати про республіканські цінності та повагу до людської гідності.

У **Норвегії** Управління з питань імміграції та Вища поліцейська школа розробили спільний проект задля вироблення методології та змісту постійної навчальної програми, орієнтованої на розуміння культурного розмаїття та законів щодо імміграції. За період з 2001 по 2004 рр. були також розроблені методи, стратегії та програми підготовки для покращення ставлення державних службовців до представників меншин.

5. Деонтологічні кодекси та кодекси належної поведінки

Міжнародна федерація журналістів прийняла Декларацію про принципи поведінки журналістів¹¹⁸. В Сьомому принципі визначається, що: «Журналіст повинен бути в курсі небезпеки дискримінації, яка пропагується в засобах масової інформації, і має зробити все можливе, щоб уникнути дискримінації, що базується на засадах раси, статі, сексуальної орієнтації, мови, релігії, політичних або інших переконань, національному або соціальному походженні».

«Асоціація Інтернет провайдерів Австрії» (ISPA) розробила кодекс поведінки. Члени ISPA повинні запобігати, наскільки це можливо, незаконному контенту. У випадку незаконного контенту ISPA повідомляє «гарячій лінії» — службі телефонної підтримки та поліцейській службі. ISPA створила спеціальний веб-сайт www.stopline.at, який ретельно відслідковує контент неонацистського характеру.

На **Кіпрі** комісаріат з питань адміністрації готує кодекси поведінки, обов'язкові для приватного і громадського секторів, з тим, щоб покласти край дискримінації на таких підставах, як релігія, національність або етнічне походження. Він також уповноважений проводити розслідування та збирати статистичні дані з цих питань.

У **Фінляндії** комерційні інтернет-оператори оприлюднили директиви щодо належної поведінки в Мережі. Ці правила забороняють, серед іншого, будь-які форми расизму і підбурювання до расизму. Існують також керівні принципи для

---

¹¹⁸ Ухвалена другим світовим конгресом Міжнародної федерації журналістів (FIJ) в Бордо (25–28 квітня 1954 року) та доповнена 18 Світовим конгресом FIJ в Хельсінґорі (2–6 червня 1986 року).

журналістів, розроблені Радою з питань засобів масової інформації (див. www.jsn.fi), які передбачають, що «слід поважати гідність кожної людини. Етнічне походження, національність, стать, сексуальна орієнтація, переконання або інші аналогічні особисті характеристики не можуть бути представлені в неналежній або зневажливій формі» (§ 26).

В Угорщині в деонтологічних кодексах різних органів влади, палат, професійних об'єднань та великих промислових організацій міститься правило щодо «мови ненависті».

У Норвегії Асоціація преси розробила деонтологічний кодекс для друкованих ЗМІ, радіо і телебачення.

У Швейцарії пункт 8 «Декларації прав та обов'язків журналістів» визначає наступне: «Поважати людську гідність. Журналіст або журналістка має уникати будь-якого натяку текстом, образом чи звуком на етнічне або національне походження, релігію, стать, сексуальну орієнтацію, а також будь-яку хворобу або фізичні чи розумові вади, які можуть носити дискримінаційний характер. Репортажі про війну, терористичні акти, аварії і катастрофи за допомогою тексту, образу чи звуку повинні виражати повагу до страждань жертв та почуттів їхніх близьких».

6. ЗМІ та інтернет (окрім кодексів поведінки)

У Бельгії корпорація CYBERHATE об'єднує державні і приватні органи, такі як FCCU (підрозділ бельгійської федеральної поліції, який спеціалізується на кібернетичній злочинності), ISPA (асоціація інтернет-провайдерів Бельгії) та прокурорів. На сайт www.cyberhate надсилають і на цьому сайті накопичуються скарги.

У Греції телерадіомовлення цієї країни (Еллінське радіо і телебачення SA — ERT SA) збільшило трансляцію інформаційних програм, пов'язаних із захистом прав людини (захистом неповнолітніх, питанням біженців, насильством по відношенню до жінок та дітей, расизмом і ксенофобією, торгівлею людьми тощо), і це є доказом не лише обізнаності грецьких журналістів з цією проблематикою, але і все більшого інтересу, який приділяє цим питанням громадськість.

У Латвії ініціативи різних неурядових організацій спрямовані на боротьбу з «мовою ненависті» у латвійському кібернетичному просторі. Найбільш важливою серед цих ініціатив є нова он-лайн бібліотека www.tolerance.lv (див.: <http://www.iecietiba.lv/index.php?lang=2>). Бібліотека поділена на різні розділи, що пов'язані з різними проблемами, які порушує толерантність.

Інший проект, що впроваджується групою Cybermedia в Латвії, присвячений боротьбі з «мовою ненависті» в Інтернеті і називається «Інтернет — вільний від ненависті». Детальну інформацію про цей проект можна знайти на сайті www.dialogi.lv.

7. Громадянське суспільство та інформаційні кампанії

Багато держав-членів фінансують проекти громадянського суспільства, які пропонуються неурядовими організаціями і мають на меті сприяти толерантності та взаєморозумінню між меншинами та більшістю населення (див. у зв'язку з цим, приклади **Чеської Республіки, Данії, Німеччини, Нідерландів та Швеції**).

У **Данії** було встановлено премію для приватних компаній, які зробили особливий внесок у розвиток представництва різних національностей серед робочого персоналу. Кампанія «Покажи расизму червону картку» була започаткована в 2006 році і мала здійснюватись впродовж трьох років. Організаторів датської кампанії надихнули аналогічні проекти в інших європейських країнах, а початок її бере в світі футболу. Датська кампанія, однак, не обмежується тільки боротьбою з расизмом у футболі, але також включає ряд ініціатив, спрямованих на школи і великі організації. Реалізацію кампанії забезпечує секретаріат, але в самій кампанії задіяні також професійні датські футболісти, які користуються великим авторитетом серед цільової аудиторії.

У **Німеччині** є ряд ініціатив, спрямованих на запобігання «мові ненависті». Серед них «Первинна профілактика насильства по відношенню до членів групи — зокрема молодих людей», «Форум проти расизму», який допомагає здійснювати діалог між державними установами і неурядовими організаціями, а також «Молодь за толерантність і демократію — проти правого екстремізму, ксенофобії та антисемітизму», впроваджена «Альянсом за демократію та толерантність — проти екстремізму і насильства», що об'єднує урядові та неурядові ініціативи.

У **Греції** «Агентство македонської преси» бере активну участь в ініціативі EQUAL-DREAM, обстоюючи ідею боротьби з расизмом та ксенофобією в засобах масової інформації.

Ісландський Червоний Хрест здійснює програму «Розмаїття та діалог», в якій задіяні як окремі особи, так і промислові підприємства, організації та місцеві громади. Ця програма орієнтована на процеси, в яких використовується динаміка груп,

що працюють на підвищення поінформованості. Її завданням є боротись з усіма формами расової та етнічної нетерпимості, упередженнями та дискримінацією, а також створювати умови для активної участі, представництва та поваги всіх членів суспільства. На завершення кожного семінару учасники готують конкретний план дій для боротьби з расизмом у повсякденному житті в місцевій спільноті, на робочих місцях, в школах, церквах тощо.

У **Литві** неурядові організації відіграють значну роль у запобіганні «мові ненависті» та сприянні толерантності. Прикладами є Литовський центр з прав людини, який організував семінар «Можливості громадянського суспільства у його боротьбі з дискримінацією» для представників НУО та опублікував декілька видань з цієї теми, а також дослідницький проект Центру етнічних досліджень Інституту соціальних досліджень «Профілактика етнічної ненависті та ксенофобії. Громадська відповідь у засобах масової інформації».

У **Нідерландах** уряд проводить активну політику підтримки терпимості і поваги між різними культурами. На національному рівні було започатковано проект під назвою «&-campaign». Цей проект був спрямований на визнання тих цінностей, які привносять особи, що належать до різних культурних середовищ, які живуть і працюють разом. На місцевому рівні міська рада Амстердама організувала численні заходи та створила мережі, спрямовані «навести мости» між різними групами людей, що проживають в Амстердамі. Загальний проект під назвою «Wij Amsterdammers» — «Ми, жителі Амстердама» — включає, серед інших проектів, День діалогу, який проводиться раз на два роки, Єврейсько-марокканську мережу обмінів і багато інших ініціатив.

У **Швеції** уряд зробив свій внесок у створення некомерційної організації «Центр проти расизму». Фінансує та контролює діяльність цієї організації Шведська рада з питань інтеграції, яка вповноважена контролювати те, щоб представництво на загальнонаціональному рівні в країні та цілі інтеграційної політики насправді втілювались в реальність. Загальна мета цієї організації полягає у посиленні та розвитку суспільних заходів, спрямованих на подолання расизму, ксенофобії, гомофобії та дискримінації.

Ще одною ініціативою уряду є форум «Жива історія», який протидіє антисемітизму, ісламофобії та гомофобії. Цей форум, зокрема, провів опитування серед студентів щодо їхнього ставлення до мусульман. Він також сприяв проведенню семінарів для педагогів, дебатів для громадськості, молоді, викла-

дачів та представників влади. Цей форум систематично організовує дискусії та діалоги з усіх цих важливих питань. Нещодавно форум провів також опитування громадської думки щодо євреїв і мусульман.

У **Швейцарії** організація Aktion Kinder des Holocaust (Дії дітей Голокосту) здійснює проект під назвою «Internet Streetworking» («Вулиця навчається в інтернеті»), який спрямований встановлювати контакт між авторами пронацистських або антисемітських заяв.

У **Сполученому Королівстві** в 2005 році уряд оприлюднив ініціативу під назвою «Покращення можливостей посилення суспільства», яка спрямована на сприяння рівності між представниками різних рас і встановлення тісніших зв'язків між громадами у Великобританії. В тексті цього документа сформульовано бажання уряду приділяти більше уваги заохоченню відчуття спільної приналежності та згуртованості серед усіх груп. Метою цього є окреслити контури британського суспільства, де інтеграція буде ефективною і де расизм буде цілком неприйнятним. Є також окремі місцеві ініціативи, наприклад, нова телефонна гаряча лінія, завдяки якій жителі Йоркширу та Хамберсайду цілодобово можуть повідомляти про факти та випадки расистського характеру.

Додаток III

*Список ухвал та рішень, на які
було зроблено посилання
(в алфавітному порядку)*

З ухвалами та рішеннями Європейського суду з прав людини, а також з рішеннями колишньої Європейської комісії з прав людини, можна ознайомитись за адресою: www.echr.coe.int.

Європейський Суд:

В. П. та інші проти Польщі, 2 вересня 2004 р. (рішення)

W. P. and others v. Poland, 2 September 2004 (decision)

Спілка художників проти Австрії, 25 січня 2007 р.

Vereinigung Bildender Künstler v. Austria, 25 January 2007

Вінгров проти Сполученого Королівства, 25 листопада 1996 р.

Wingrove v. Royaume-Uni, 25 November 1996

Галіс Доан проти Туреччини (№ 3), 10 жовтня 2006 р.

Halis Doğan v. Turkey (No. 3), 10 October 2006

Хендісайд проти Сполученого Королівства, 7 грудня 1976 р.

Handyside v. the United Kingdom, 7 December 1976

Гудвін проти Сполученого Королівства, 27 березня 1996 р.

Goodwin v. the United Kingdom, 27 March 1996

Гюндюз проти Туреччини, 4 грудня 2003 р.

Gündüz v. Turkey, 4 December 2003

Єрсилд проти Данії, 23 вересня 1994 р.

Jersild v. Denmark, 23 September 1994

Ербакан проти Туреччини, 6 липня 2006 р.

Erbakan v. Turkey, 6 July 2006

Ергін проти Туреччини (№ 3), 16 червня 2005 р.

Ergin v. Turkey (No. 3), 16 June 2006

Ергін проти Туреччини (№ 6), 4 травня 2006 р.

Ergin v. Turkey (No. 6), 4 May 2006

Жіневські проти Франції, 31 січня 2006 р.

Giniewski v. France, 31 January 2006

І. А. Проти Туреччини, 13 вересня 2005 р.

I. A. v. Turkey, 13 September 2005

Инкал проти Туреччини, 9 червня 1998 р.

Incal v. Turkey, 9 June 1998

Караташ проти Туреччини, 8 липня 1999 р.

Karataş v. Turkey, 8 July 1999

Кастелс проти Іспанії, 23 квітня 1992 р.

Castells v. Spain, 23 April 1992

Кляйн проти Словаччини, 31 жовтня 2006 р.

Klein v. Slovakia, 31 October 2006

Круслен проти Франції, 24 квітня 1990 р.

Kruslin v. France, 24 April 1990

Леїдо та Ізорні проти Франції, 23 вересня 1998 р. (Велика Палата)

Lehideux and Isorni v. France, 23 September 1998 (Grand Chamber)

Лінгенс проти Австрії, 8 червня 1986 р.

Lingens v. Austria, 8 July 1986

Лоулес проти Ірландії, 1 липня 1961 р.

Lawless v. Ireland, 1 July 1961

Мерфі проти Ірландії, 10 липня 2003 р.

Murphy v. Ireland, 10 July 2003

Мюллер та інші проти Швейцарії, 24 травня 1988 р.

Müller and others v. Switzerland, 24 May 1988

Нільсен та Йонсен проти Норвегії, 25 листопада 1999 р.

Nilsen and Johnsen v. Norway, 25 November 1999

Айдін Татлав проти Туреччини, 2 травня 2006 р.

Aydın Tatlav v. Turkey, 2 May 2006

Аутронік Лтд. проти Швейцарії, 22 травня 1990 р.

Autronic AG v. Switzerland, 22 May 1990

Павел Іванов проти Росії, 20 лютого 2007 р. (рішення)

Pavel Ivanov v. Russia, 20 February 2007 (decision)

Педерсен та Баадсгаард проти Данії, 17 грудня 2004 р. (Велика Палата)

Pedersen and Baadsgaard v. Denmark, 17 December 2004 (Grand Chamber)

Сьоро проти Франції, 18 травня 2004 р. (рішення)

Seurot v. France, 18 May 2004 (decision)

Сюрек проти Туреччини, 8 липня 1999 р. (Велика Палата)

Sürek v. Turkey, 8 July 1999 (Grand Chamber)

Шіманек проти Австрії, 1 лютого 2000 р. (рішення)
Schimanek v. Austria, 1 February 2000 (decision)

Markt intern Verlag GmbH проти Німеччини, 20 листопада 1989 р.
Markt intern Verlag GmbH v. Germany, 20 November 1989

Nur Radyo Ve Televizyon Yayıncılığı A. Ş. проти Туреччини, 27 листопада 2007 р.

Nur Radyo Ve Televizyon Yayıncılığı A. Ş. v. Turkey, 27 November 2007

Observer and Guardian проти Сполученого Королівства, 26 листопада 1991 р.

Observer and Guardian v. the United Kingdom, 26 November 1991

Otto-Preminger-Institut проти Австрії, 20 вересня 1994 р.

Otto-Preminger-Institut v. Austria, 20 September 1994

Özgür Radyo-Ses Radyo Televizyon Yayın Yarım Ve Tanıtım A. Ş. проти Туреччини, 30 березня 2006 р.

Özgür Radyo-Ses Radyo Televizyon Yayın Yarım Ve Tanıtım A. Ş. v. Turkey, 30 March 2006

Європейська Комісія:

Б. Х., М. В., Г. П. та Г. К. проти Австрії, 12 жовтня 1989 р.

B. H., M. W., H. P. and G. K. v. Austria, 12 October 1989

Гліммервеен та Хагенбеек проти Нідерландів, 11 жовтня 1979 р.

Glimmerveen and Hagenbeek v. The Netherlands, 11 October 1979

Гонсік проти Австрії, 18 жовтня 1995 р.

Honsik v. Austria, 18 October 1995

Комуністична партія Німеччини та інші проти Федеральної Республіки Німеччина, 20 липня 1957 р.

Communist Party of Germany and others v. the Federal Republic of Germany, 20 July 1957

Маре проти Франції, 24 червня 1996 р.

Marais v. France, 24 June 1996

Нахтман проти Австрії, 9 вересня 1998 р.

Nachtmann v. Austria, 9 September 1998

Інші органи та суди:

Дж. Р. Т. та В. Дж. Парті проти Канади, звернення № 4/1981 р., 6 квітня 1983 р., Комітет з прав людини.

J. R. T. and W. G. Party v. Canada, Communication No. 104/1981, 6 April 1983, Human Rights Committee.

Єврейська громада Осло та інші проти Норвегії, звернення № 30/2003, 15 серпня 2005 р., Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації.

The Jewish Community of Oslo and others v. Norway, Communication No. 30/2003, 15 August 2005, UN Committee on the Elimination of Racial Discrimination.

Камаль Кереш проти Данії, звернення № 27/2002, 19 серпня 2003 р., Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації.

Kamal Quereshi v. Denmark, Communication No. 27/2002, 19 August 2003, UN Committee on the Elimination of Racial Discrimination.

Малкольм Росс проти Канади, звернення № 736/1997, 18 жовтня 2000 р., Комітет з прав людини.

Malcolm Ross c. Canada, Communication No. 736/1997, 18 October 2000, Human Rights Committee.

Форіссон проти Франції, звернення № 550/1993, 8 листопада 1996 р., Комітет з прав людини.

Faurisson v. France, Communication No. 550/1993, 8 November 1996, Human Rights Committee.

Додаток IV

Тематичний покажчик

- Альтернативні засоби втручання 45
Американська конвенція про права людини 13, 62, 72
Аудіовізуальні ЗМІ 41, 42, 61
- Богохульство 15, 50, 51
- Венеціанська комісія 15
Вплив 41, 42, 44, 57
Встановлений законом 12, 31, 48, 54, 61, 65, 66, 71, 72, 74
Втручання 18, 31, 43, 44, 46, 50, 54, 61, 64, 66, 70, 71, 73, 76, 77
Вчитель 39, 40, 57, 58, 81
- Європейська Комісія проти расизму та нетерпимості 15, 55,
Європейська соціальна хартія 11, 62, 63, 74
Європейський Союз 19, 77, 78, 80
- Журналіст 23, 38, 39, 40, 44, 51, 52, 82, 83
- Загальна декларація з прав людини 12, 18, 63, 64, 68
Загальна рекомендація № 7 (ECRI) 15, 16, 57
Законна мета 7, 32, 33, 44, 45, 46, 48 61
Зловживання правом 24, 62, 71, 78
- Кіберзлочинність 11
Комітет з ліквідації расової дискримінації 17, 18, 56, 57, 80, 90
Комітет з прав людини 17, 55–58, 89, 90
Констатація факту 37
Конфлікт 7, 21, 39, 81
- Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 13, 17, 18, 56, 58, 67
Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 12, 13, 17, 55, 56, 59, 63, 65
Міжнародні документи 11–13, 62
«Мова ненависті» (визначення) 7-9
Мораль 12, 31-33, 49, 65–67, 70, 71, 73, 74
- Намір 16, 19, 30, 34, 35, 43, 57

- Негаціонізм 25, 27
Необхідний у демократичному суспільстві 32, 35, 44, 48, 61, 70
- Обмеження 6, 7, 12, 16, 17, 21–24, 31–36, 38, 39, 43–46, 48, 54, 55, 58, 59, 65–67, 71–73, 78
Образа 12, 14–16, 19, 29, 33, 51, 57
Організація Об'єднаних Націй 17, 65
Основи демократичного суспільства 6, 16, 22
- Парламентська асамблея 14–15
Підбурювання до ненависті або насильства 13, 19, 29, 47, 56, 67, 68, 82
Поезія 42
Поле розсуду 7, 21, 39, 81
Політик 17, 18, 38, 40
Політична партія 38, 58
Політичні дебати 14
Попередня заборона 45
Посадова особа 39
Послідовність 46, 51
Преса 22, 23, 40–42, 45, 51, 61
- Рамкова конвенція про захист національних меншин 11, 63, 75, 77
Расизм 15, 16, 19, 20, 26, 27, 29, 40, 42, 58, 79–86
Расистські висловлювання 16, 17, 19, 25–28, 34, 35, 42, 56
Расова дискримінація 6, 13, 15–18, 26, 27, 55–58, 60, 67–69, 79, 80, 90
Регіональні документи (інструменти) 12, 13, 62
Рекомендація (97)20 про «мову ненависті» (Комітет міністрів) 8, 13
Релігія 6, 7, 11, 13, 15, 16, 20, 33, 49, 50, 52, 54, 57, 64–67, 70–78, 82, 83
Розповсюдження 18, 19
- Санкція 7, 16, 20, 27, 31, 45, 71
Сатира 43
- Ув'язнення 14, 44, 47
Уряд 14, 47, 60, 85, 86
- Штраф 30, 44, 45, 47, 48

Додаток V

Словник вжитих термінів

Термін, який використовується в пункті 2 статті 8 Конвенції «відповідно до закону», також може тлумачитися як «передбачений законом», що міститься в пунктах 2 статей 9, 10 і 11. Суд уточнив, що для того, щоб обмеження задовольняло вимогам, про нього має існувати чітка та відкрита інформація, а його наслідки повинні бути передбачуваними.

Будь-який випадок обмеження прав, викладених у Конвенції. Не всяке обмеження порушує відповідне право. Багато випадків обмежень передбачені Конвенцією. Загалом, обмеження не порушує дане право, якщо воно здійснюється згідно із законом, переслідує законну мету та є пропорційним цій меті.

Див. також «законна мета», «передбачений законом», «пропорційність».

Повна назва «Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод», або «ЄКПЛ» чи просто «Конвенція». Вона була прийнята у 1950 році і вступила в дію в 1953 р. Повний текст конвенції та додаткових протоколів, перекладений 30 мовами, доступний за адресою: <http://www.echr.coe.int/>. Список підписань, дати ратифікації, а також тексти застережень або заяв, зроблених державами-членами, можна знайти за адресою: <http://conventions.coe.int>.

Європейський суд з прав людини був створений у Страсбурзі в 1959 році державами — членами Ради Європи, з тим, щоб розглядати випадки порушень Європейської конвенції з прав людини 1950 року. З 1 листопада 1998 року він працює на постійній основі, до його складу входить така кількість суддів, скільки є сторін — учасниць Конвенції. Суд вивчає на предмет прийнятності та обґрунтованості заяви, які до нього надходять. Він проводить засідання палатою у складі 7 суддів, або ж, у виняткових випадках, Великою палатою, яка нараховує 17 суддів. Комітет міністрів Ради Європи контролює виконання ухвал та рішень Суду.

Цей вираз використовується Судом у зв'язку з деякими статтями Конвенції, наприклад, статтею 8 (право на приватність), статтею 9 (свобода думки, совісті та релігії), статтею 10 (свобода вираження поглядів), статтею 11 (свобода мирних зібрань). Хоч Конвенція спрямована на захист вищезгаданих прав, вона визнає, що в деяких конкретних випадках можуть бути вжиті обмеження. Однак заходи, які накладають такі об-

Встановлений відповідно до закону

Обмеження (Interference)

Європейська конвенція з прав людини

Європейський суд з прав людини

Законна мета

меження, повинні відповідати низці вимог, щоб Суд не визнав порушень права. Одним з них є те, що вони повинні бути необхідними у демократичному суспільстві, а це означає, що вони повинні відповідати нагальним соціальним потребам і переслідувати законну мету. У статті 10 перераховані основні категорії цілей, які можуть розглядатися як законні, щоб виправдати обмеження прав на свободу вираження поглядів: національна безпека, територіальна цілісність або громадський порядок, запобігання заворушенням чи злочинам, захист здоров'я або моралі, захист прав і свобод інших осіб.

Заявник

Будь-яка особа, неурядова організація або група людей, які подають заяву до Європейського суду з прав людини. Це право гарантується статтею 34 Європейської конвенції з прав людини. Воно обмежується умовами, викладеними у статті 35 Конвенції.

«Мова ненависті»

Див. вступ до посібника, «Поняття мови ненависті».

Позитивні зобов'язання

Прецедентне право Суду щодо ряду положень Конвенції вказує на те, що державні органи не повинні лише утримуватися від обмеження прав фізичних осіб, закріплених у статтях Конвенції, вони також повинні вживати активних заходів для їхнього захисту. Ці додаткові зобов'язання зазвичай називаються позитивними зобов'язаннями, оскільки влада повинна діяти таким чином, щоб запобігти порушенню прав, які вміщені у Конвенції, або покарати винних.

Поле розсуду

Захист певних прав, що забезпечується Конвенцією, не є абсолютним і передбачає можливість для держав певною мірою обмежувати ці права. Проте заходи, які вживаються владою для обмеження цих прав, повинні відповідати певним вимогам: вони повинні бути встановлені законом, бути необхідними в демократичному суспільстві та переслідувати законну мету (таку, як захист здоров'я або ж економічного добробуту країни), вони повинні також бути пропорційними до переслідуваної мети. Як тільки встановлено, що ці заходи є законними і є необхідними в демократичному суспільстві для реалізації законної мети, потрібно розглянути, чи відповідають ці заходи законній меті. Суд зважає інтереси окремої особи та суспільства, щоб прийняти рішення, чиї інтереси переважають в конкретних обставинах, і в якій мірі права, передбачені Конвенцією, можуть бути обмеженими в інтересах суспільства. Саме в контексті цього процесу перевірки виникло поняття, що представники влади мають певне «поле розсуду». Дійсно, Суд встановив, що органи влади отримують певні можливості для розсуду, тобто «поле розсуду», у визначенні найбільш прийнятних заходів, щоб досягти законної

мети. Причина, з якої Суд постановив, що така свобода дій має бути залишена на розсуд влади, полягає в тому, що національні органи влади часто можуть краще оцінити питання, що підпадають під відповідні статті. Межі цього поля розсуду змінюються в залежності від проблеми. Однак у жодному разі «поле розсуду» не повинно розглядатись як абсолютне або таке, що не підлягає жодній критичній оцінці з боку Суду щодо пропорційності відповідних заходів.

Під цим терміном Суд розуміє заходи, до яких вдається влада, щоб встановити справедливий баланс між інтересами суспільства та інтересами окремої особи.

Пропорційні заходи

Конвенція передбачає обмеження деяких прав заради основного суспільного інтересу. Європейський суд з прав людини уточнив, що при обмеженні прав має існувати справедливий баланс між суспільним інтересом та правом, яке є предметом оскарження в Суді. Суд є остаточним арбітром у визначенні балансу. Однак, він надає державам поле розсуду в оцінці того, чи є інтереси суспільства достатньо серйозними з тим, щоб виправдати обмеження окремих прав людини.

Справедливий баланс

Див. також «поле розсуду», «загальний інтерес».

Принцип субсидіарності є одним з основоположних принципів механізму захисту прав людини Конвенцією. Згідно з цим принципом, завдання національних інстанцій полягає в тому, щоб слідкувати за тим, чи не порушуються права, закріплені в Конвенції, і пропонувати компенсацію в разі, якщо вони були порушені. Механізм Конвенції та Європейський суд з прав людини мають бути останньою інстанцією в тих випадках, коли національні органи не забезпечили належного захисту або відшкодування.

**Субсидіарність
(принцип)**

**Навчальний посібник
з проблематики «мови ненависті»**

Автор: Анн Вебер

Переклад та редакція:

Східно-Європейський Інститут Розвитку
www.eedi.org.ua

перекладачі:

Кадетова Ю. Т.

Калінін Д. А.

літературний редактор:

Кудрявкіна Л. М.

Загальна редакція:

Павліченко О. М.

Видавництво ТЮТЮКІН

свідоцтво ДК № 3558 від 27.08.2009 р.

050 583-64-10

Підписано до друку 22.06.2010 р.

Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк.арк. 7,8. Обл.-вид. арк. 3,75.

Наклад 2000 прим. Зам. № 08-10.

Надруковано у видавництві «Фенікс»

свідоцтво ДК № 271 від 07.12.2000 р.

Право на свободу вираження поглядів нерозривно пов'язане з обов'язками та відповідальністю та підлягає певним обмеженням, які визначені в пункті 2 статті 10 Європейської конвенції з прав людини, що передбачає, зокрема, і захист прав інших осіб. Визначення актів, які можна кваліфікувати як «мову ненависті», видається тим більш нелегким через те, що такий тип висловлювань не обов'язково містить чітко виражену ненависть чи якісь емоції.

На базі всіх текстів, які регулюють питання свободи вираження поглядів, а також на засадах прецедентної практики Європейського суду з прав людини та інших органів автор визначає певні параметри, за допомогою яких можна відрізнити висловлювання, які хоч і є до певної міри образливими, однак повністю захищені правом на свободу вираження поглядів, від тих, на які подібний захист не поширюється.

WWW.COE.INT

Рада Європи, до складу якої сьогодні входять 47 держав-членів, об'єднує весь європейський континент. Її завданням є створення спільного демократичного та правового простору, в центрі якого буде Європейська конвенція з прав людини та інші відповідні документи, що захищають права осіб. Створена в 1949 році після Другої світової війни, Рада Європи стала історичним символом примирення.